

ХОЛДАРОВ Т.Х

ТУРИЗМ

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС
ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ.**

ЎРТА МАХСУС КАСБ-ҲУНАР ТАЪЛИМ МАРКАЗИ

РЕСПУБЛИКА “ТАЛАБА” СПОРТ УЮШМАСИ

ХОЛДАРОВ Т.Х

ТУРИЗМ

(касб-ҳунар коллежлари учун ўқув қўлланма)

ТОШКЕНТ -2006

Қисқача мазмуни.

Аҳолининг сиҳат-саломатлигини яхшилаш, ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг жисмоний баркамоллигини тарбиялаш, айниқса уларни касб-ҳунарга ўргатишда сайр-саёҳатларнинг (туризм) ўзига хос ижтимоий-тарбиявий хусусиятлари мавжуд. Мазкур ўқув қўлланмада туризмнинг турлари, шакллари, мақсад ҳамда вазифаларига доир асосий мазмунлар баён этилган.

Ўқув қўлланма академик лицеёлар ва касб-ҳунар коллежларининг ўқувчи-ёшлари учун мўлжалланган. Бундан меҳнаткаш омма ва туризм ҳаваскорлари ҳам мақсадли фойдаланишлари мумкин.

Кириш

Туризм саёҳат демакдир. Унда дам олиш, хордиқ чиқариш, жисмонан чиниқиш, ўлкани ўрганиш, ижтимоий-фойдали меҳнат қилиш, табиатни муҳофаза қилиш (экология), илмий тадқиқотлар олиб бориш каби кенг қамровли ижтимоий-тарбиявий ҳамда маданий жараёнлар мужассамлашади. Уларни амалга оширишда ташкилий ва бошқарув фаолиятлар муҳим аҳамият касб этади. Такидлаш лозимки, саёҳатнинг бу йўналишидаги мазмунлари жаҳондаги кўп мамлакатларда мақсадли қўлланилиб келинмоқда. Шу сабабдан туризмнинг ўзига хос тарихий ривожланиши мамлакатларнинг ижтимоий иқтисодий, маданий ва сиёсий фаолиятлари билан бевосита боғлиқ бўлади.

Туризм шаклан сайр (экскурсия), саргузаштлар (путешествие, экспедиция) ва пиёда юриш (пешеход) каби турларни ўз ичига олиб, мазмунан эса инсонларнинг билим доирасини кенгайтириш, ақл-идрокни (тафаккур) ри-

вожлантириш ҳамда жисмоний баркамолликни тарбиялаш каби энг муҳим фазилатларни қамраб олади.

Эътироф этиш лозимки, сайр-саёҳатлар (экскурсия) халқаро миқёсдаги энг оммавий-маданий тадбирлардан биридир. Тарихий-маданий обидаларни томоша қилиш, уларнинг тарихи билан танишиш, замонавий қурилмалар, ҳашаматли уйлар, чиройли боғ-роғлар, миллатларнинг урф-одатларини ўрганиш каби соҳалар саёҳатчиларнинг диққат-эътиборидан кенг жой олади. Бунда уловлардан (транспорт) фойдаланиш, молиявий харажатлар, яшаш жойлари ҳамда озиқ-овқатлар билан таъминлаш, маданий хизматлар анча устивор ташкилий фаолият ҳисобланади.

Оммавий пиёда юриш саёҳатлари асосан тоғли манзаралар, дарё, кўл, сув омборлари соҳиллари каби хушманзарали жойларга ташкил қилинади. Бунда табиат билан танишиш, сўлим-гўзал манзарали жойларда тунаш, овқатланиш, жисмоний машқлар, турли амалий ҳаракатларни бажариш билан жисмонан чиниқиш асосий мақсад ҳисобланади. Бу соҳанинг ҳам ўзига хос ташкилий муаммолари мавжуддир.

Ўзбекистон географик ва табиий муҳити (билан) ҳамда тарихий обидаларга бой бўлган шаҳарлари сайр-саёҳатлар (пиёда юриш) учун жуда қулай ҳисобланади. Айниқса Самарқанд, Бухоро, Хива каби тарихий шаҳарлари. Тошкент, Навоий, Гулистон каби замонавий шаҳарларнинг кўрки ва янги жамоли фақат мамлакатимиз аҳолисинигина эмас, ҳатто хорижий мамлакатларнинг ҳам диққатини жалб этади.

Фарғона водийсидаги ям-яшил тоғли манзаралар, Чотқол (Тошкент вилояти ҳудудлари), Нурота, Туркистон, Зарафшон тизма тоғлари, Сурхон воҳасидаги гўзал манзараларда соғломлаштириш оромгоҳлари, спорт масканлари (лагерлар) ўқувчи-ёшлар ва талабалар ҳамда саёҳат ҳаваскорлари учун энг қулай манзиллар бўлиб хизмат қилмоқда.

“Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестлари талабларини бажаришга тайёргарлик машғулотларини (саёҳат, гимнастика, енгил атлетика, сузиш ва ҳ.к.) ўтказишда юқорида такидланган манзиллар хизмат қилаолади.

Ўз ўрнида айтиш лозимки, яқин ўтмишимизда (1960-1980 й.) ташкил қилинган оммавий соғломлаштирувчи пиёда юриш саёҳатларининг йўналишлари (маршрутлар) ҳали хотирдан кетмаган ва саёҳатчилар харитасидан ўчмаган. Улардан мақсадли фойдаланиш мумкин бўлади. Шу мақсадда ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткаш омманинг дам олиш куни, татил (каникул) пайтларида пиёда юриш саёҳатлари ҳамда сайрларини (экскурсия) мақсадли равишда ташкил қилиш лозимдир.

Хулоса тариқасида такидлаш жоизки, таълимнинг узлуксизлиги, баркамол авлод тарбияси, касб-ҳунар эгаллашда ёшларнинг жисмоний ва маънавий салоҳиятларини тарбиялашда саёҳатлар муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабдан ўқувчи-ёшлар, талабаларнинг билим савияларини ошириш, касб-ҳунар йўлидаги меҳнат фаолиятларида саёҳатларни ташкил қилиш амалиёти билан уларни мақсадли қуроллантириш буюк келажагимизнинг равнақига ҳисса қўшиш ҳисобланади. Бунда саёҳатларнинг назарий ва амалий мазмун-

ларини давр талаблари асосида ўргатиш ва кунт билан ўрганиш асосий мақсад бўлиб ҳисобланади.

Мазкур фаолиятларни амалга оширишда Республика президентининг туризм соҳасидаги фармонлари, ҳукумат қарорлари ва айниқса “Туризм тўғрисида”ги қонунни (1999 йил) амалга ошириш йўлидаги барча тадбирларни ўрганиш, уларга тўла амал қилиш ҳозирги давр талабидир.

I-БОБ. ТУРИЗМНИНГ ТАШКИЛИЙ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ.

1.1. Туризмнинг вужудга келиши ва ривожланиши.

Туризм (саёҳат) ижтимоий-тарбиявий хусусиятларга эга бўлган назарий ва амалий фан сифатида ўқитилади. унинг ижтимоий тузумлар (формация) билан боғлиқ бўлган ўз тарихи ҳамда ривожланиш жараёнларига эга.

Туризм умумий маънода сайр-саёҳатлар, саргузаштларни ифода этади. Шу сабабдан улар ижтимоий-турмуш ва меҳнат жараёнларида таркиб топади.

Туризм ҳақида илмий-оммабоп рисоалар, ўқув ва услубий қўлланмалар жуда кўп. Уларнинг мазмунида турли ёшдаги кишилар ва аҳолининг табақаларига қараб сайр-саёҳатларни ташкил қилиш йўллари баён этилган.

Туризмнинг вужудга келиш сабаблари ва даврлари ижтимоий турмуш ва меҳнат жараёнлари билан бевосита боғлиқдир, яъни:

Энг қадимги инсонлар яшаш учун ов ва меҳнат қуролларини яратишга ҳаракат қилишган. Шу тарзда тоғлар, дарё ва қўлларнинг соҳилларида яшаб, ёввойи ҳайвонларни ов қилишган, уларни қўлга ўргатиб меҳнат билан шуғулланган. Ов манзиллари ва дам олишга қулай бўлган жойларда маълум бир белгиларни (тур) қўйишган. Зарур пайтларда анашу жойларга келиб хордиқ чиқаришган, турли ўйинлар ташкил қилиб мусобақалашган.

Ишлаб чиқариш меҳнат жараёнининг такомиллашуви, ов ва жанг қуролларини яратишининг янги усуллари одамларнинг узок жойларга бориб ов ва меҳнат қилиши, шу асосда энг қулай ва яхши жойларни танлаб дам олиш, хатто ўтроқлашиб қолишларини таъминлашга олиб келган. Шу тариқа дарёлар, қўллар, денгизларда ов қилиш, сайр ўтказиш, изланиш учун кемалар ясаб, улардан мақсадли фойдаланганлар. Бу соҳада Христофер Колумбнинг Америка қитъасига бориб қолиши (кашфиёт), турли саёҳатчиларнинг Хиндистон, Африка, Австралия ва бошқа қитъалар, мамлакатларга борганлиги тарихдан маълум.

XIX асрнинг иккинчи ярмида бир қатор рус сайёҳлари, мутахассис олимлари (асосан ҳарбийлар) Марказий Осиёнинг иқлими, табиий бойликлари, аҳолининг маданияти ва б.қ. жиҳатларини ўрганиш учун ташриф буюришган. Улар орасида П.П.Семёнов Тянь-шанский, Пржеволский кабилар тоғ шароитларини чуқур ўрганиб, махсус хариталар тайёрлаган.

Туризмнинг ривожланиши асосан собиқ иттифоқ даврига тўғри келади. Совет ҳокимиятининг дастлабки даврларидаёқ (1925-1930й) Марказий қасаба уюшмалари кенгаши (ВЦСПС) қошида махсус туристик жамият, яъни пролетар туризм ташкилотини таъсис этган. Бу жамият асосан меҳнаткашларнинг турли шаҳарлари саёҳатини (экскурсия) уюштириш, ўқувчи-ёшларни тарихий обидалар билан таништириш, ўлкани ўрганиш каби тадбирларни уюштирган. Шунингдек дам олиш кунлари оммавий равишда шаҳар атрофларига пиёда чиқиш, чанғида юриш, велосипедда сайр қилиш каби амалий фаолиятларни ташкил қилган. Уларнинг асосий мақсади жисмонан чиниқиш, меҳнат фаолиятини ошириши ва мудофаа ишларига тайёргарлик кўришдан иборат эди.

Иккинчи жаҳон уруши йилларида (1941-1945) ҳарбий тайёргарлик жараёнларида ўқувчи-ёшлар ва меҳнаткашларнинг топографик билимларини оширишга алоҳида эътибор берилди.

Атрофларни чамалаб (орентирование) топиш, харитани ўқиш, мўлжалга тез етиб бориш (жисмоний ҳаракат) каби туристик фаолиятлар кенг ривожланди. Бу жараёнлар ўша даврларда ва ҳатто кейинчалик ҳам “меҳнат ва мудофага тайёр” (ГТО) мажмуидан ўрин олди.

Урушдан кейинги йилларда (1950-1960) Марказий Қасаба уюшмаларининг ташаббуси билан барча иттифоқчи Республикаларда ва уларнинг қуйи тармоқларида туристик клублар ташкил этилди. Клублар туризм бўйича (пиёда юриш, тоғ туризми, велосипед туризми ва ҳ.к) секциялар, тўғараклар, командалар (жамоа) ташкил этиб, мусобақалар ташкил этишга киришди. Кейинги 30-40 йил давомида (1955-1990) Республикалар, зоналар (Марказий Осиё, Кавказ, Болтиқ бўйи, Ўрол-Сибирь ваҳ.к) ва иттифоқ миқёсида слетлар

(мусобақалар) ташкил этилди. Уларнинг дастурий мазмунида категория-лий (даражали) пиёда юриш, тоғ сўқмоқлари ва девонларидан ошиш, дарё-лардан кечиш ўтиш, арқонларга осилиб дарё, жарларнинг устидан ўтиш, белгиланган жойларни компас орқали ва чамалаб топиш, гулхан ёкиш, чодирларни тез (вақтга) ўрнатиш, жароҳатланганларга биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш, жамоанинг иш фаолиятларини ифода этувчи альбомларни намоиш этиш, кўшиқ-рақс бўйича кўрик-танлов ўтказиш каби кўп қиррали ижтимоий –тарбиявий жиҳатлар ўрин эгаллаган эди. бундай нуфузли туристик тадбирлар бошланғич жамоаларда (ўқув-юртлари, ишлаб чиқариш корхоналари ва ҳ.к) ҳам у ёки бу даражада ўтказилиши одатга айланди.

Оммавий пиёда юриш, шаҳар ва тарихий ёдгорликларни томоша қилиш сайр-саёҳатлари асосан қуйи жамоаларда яхши йўлга қўйилди. Марказий шаҳарлар, вилоятларда ташкил қилинган секциялардаги терма командалар тоғ туризми, велосипед туризми кабилар билан шуғулланиб, уларда чамалаб топиш (орентирование) бўйича махсус машғулотлар ташкил қилинди. Шу асосда юқорида зикр этилган турлар махсус спортга айланди. Уларнинг қоидалари (низомлар) ишлаб чиқилиб, спорт разрядлари (даражалар: I, спорт усталигига номзод, спорт устаси, хизмат кўрсатган спорт устаси ва ҳ.к унвонлар) тасдиқланди.

Белоруссия, Болтиқбўйи, Ўрол-Сибирь ҳудудларида асосан туризмнинг тоғ туризми, чамалаб топиш, сув туризми каби турлари ривож топди. Кавказ, Қирғизистон ва б.к, тоғли ҳудудларда эса тоғ туризми (ғорларни топиш, қояларни забт этиш) кўпроқ таркиб топди. Бошқа ҳудудларда оммавий пиёда юриш туризми кенг ривожланди.

Собиқ Иттифок давридаги қайта қуриш (1980-1990) тадбирлари бошқа соҳалар каби туризм ишларига, айниқса жамоаларда оммавий соғломлаштириш саёҳатларини ташкил қилишга салбий таъсир кўрсатди, яъни:

Шуғулланувчиларнинг эрк ва истакларини чегаралаш, моддий-техник таъминотни бекор қилиш, фаолларнинг саъй-ҳаракатларини тўхтатиш каби тадбирлар расмий равишда амалга оширилди. Бу фаолиятлар деярлик барча собиқ иттифокчи республикаларда ҳали ўз кучларини тиклаб ололган эмас.

1.2. Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиш жараёнлари.

Ўзбекистоннинг ҳудудларидаги сайр-саёҳатларни жуда кўп манбаъларда учратиш мумкин. Яъни қадимги аجدодларимиз ижтимоий турмуш кечирish юзасидан кўчманчи сифатида ҳар томонга ўтиб ҳаёт кечирганлар. Оилавий ва уруғ-қабилла бўлиб бутун бор мол-мулкни турли уловларга (туя, от, эшшак, ҳасир, ҳўкиз ва ҳ.к) ортиб яйловлар, чўллар, тоғли жойларда қўниб, кўчиб юрган.

Бундай юриш-туриш албатта уларга осон бўлмаган. Лекин яйловларда мол боқиш, ҳаёт кечириш, зилол сувлардан мириқиб ичиш, офтоб нурларида товланиш, сут-қатик, гўшт ва меваларни истемол қилишнинг ўзига хос лаззатларини татиغانлар.

Аждодларимизнинг сайр-саёҳатларини кўз олдимизга келтириш учун “Авесто”, “Алпомиш”, “Гўрўғли”, “Қирқ қиз”, “Тоҳир ва Зухра” каби ўнлаб дostonлар, бадий асарлар мисол бўла олади. Айниқса буюк саркарда Соҳиб-

кирон Амир Тимурнинг жаҳонни кезиши, Бобурнинг Ҳиндистон томон саргузаштлари ва у ерда кечирган ҳаёти сайр-саёҳатнинг мазмунини тўлдиради.

Инсон камолатини таъминлаш, сиҳат-саломатликни доимий равишда яхшилаб беришда саёҳатларнинг (кўл ёкаларида тунаш, кемаларда юриш, тоғларга чиқиш ва ҳ.к) амалий моҳиятларини шарқ табобатининг султони Абу Али Ибн Сино илмий жиҳатдан ўрганиб, уларни мерос қилиб қолдирганлиги бугунги кунда муҳим аҳамиятга эгадир.

Ўзбекистон географик тузилиш жиҳатдан хилма-хилдир. Яъни шарқда Тянь шань тоғларининг шоҳобчалари (давоми), жанубда Туркистон, Ҳисор тоғлари, ораликларда эса Зарафшон, Нур ота тизма тоғларининг сувлик ҳамда кўкаламзор майдонларида аҳоли кўпроқ яшайди. У ерларда дам олиш, хордиқ чиқариш, соғломлаштириш масканлари атайлаб қурилган. Республиканинг ғарб ва шимол томонлари чўл-саҳролар билан туташган бўлсада паст, ясси тоғлар билан ўралиб, Чимкўрғон, Арпасой, Катта кўрғон каби сув омборлари, катта-кичик сунъий кўлларнинг намлик ҳавоси экологик жиҳатдан мувозанатни сақлаб туради. Орол денгизи муаммолари ҳам аста-секин ҳал қилиш арафасидадир.

Республикада туризмнинг шаклланиши ва ривожланиши ҳақида бир қатор илмий-оммабоп китоблар, ўқув-услугий қўлланмалар яратилган. Улар орасида мутахассис олимлар Р.Абдумаликов, Т.Х.Холдаров ва бошқалар томонидан тайёрланган дастурлар, ўқув-қўлланмалар муҳим аҳамиятга эга. Республика туризми тарихида И.Ғ.Холмуродов, В.И.Кучерявих (Самарқанд), В. Рацек, А.В.Колбинцев (Тошкент) каби иқтидорли мутахассисларнинг ўрни эътиборга лойиқдир.

Ўзбекистон собиқ иттифоқи таркибида туризмни ривожлантиришда юқоридан берилган кўргазмалар асосида фаолият кўрсатиб келди. Давр талабларига мос равишда тарихий шаҳарларга сайр (экскурсия) уюштириш яхши йўлга қўйилди. Бу йўлда катта шаҳарлар ва четэллардан ташриф буюришган саёҳатчиларни Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Хива каби шаҳарларда қабул қилиш, уларга маданий хизмат қилишда катта тажрибаларга эришилди.

Маҳаллий шароитда ўқувчи-ёшлар талабалар ва меҳнаткашларнинг сайр-саёҳатларини уюштириш ҳам юқори савияда амалга оширилди. Айниқса ёшларни марказий шаҳарлардаги (Москва, Ленинград, Киев ва ҳ.к) тарихий-маданий жойлар билан таништиришда катта фаолиятлар кўрсатилди.

Ўтган бўлимда изох этилганидан республикадаги туристик фаолиятларга асосан касаба уюшмалари кенгашлари раҳнамолик қилди. Собиқ иттифок ҳукм сурган барча даврларда туризм ишлари асосан жамоатчилик асосида бошқарилди. Яъни йирик шаҳарлар ва вилоят марказларида туристик клублар, секциялар туризм ҳаракатининг асосини ташкил этди. Илғор тажриба ва имкониятларга эга бўлган ишлаб чиқариш корхоналари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ҳамда баъзи бир умум таълим ўрта мактабларда туристик клуб (секция) ташкил этилди. Уларнинг фаолиятида оммавий пиёда юриш саёҳати ва туризм бўйича мусобақалар (слёт) ташкил этиш, вилоят ҳамда республика мусобақаларида иштирок этиш устувор турар эди. бундай жамоаларда туристик фаолларни (актив) тайёрлашга ҳам алоҳида эътибор берилди.

Республика туризмнинг ривожланиш тарихида Самарқанд саёҳатчи-ташкilotчиларининг ўзига хос хусусиятлари мавжуд. Бу тўғрида Р.Абдумаликов ва Т.Х.Холдаровларнинг баъзи бир маълумотлари билан танишиш мақсадга мувофиқдир.

Самарқанд энг қадимий шаҳар сифатида тарихий обидаларга бой бўлиши билан жаҳонга машҳурдир. Шу сабабдан бу ерга эрампиздан олдинги 327 йилда Александр Македонский босқинчилик мақсади бўлсада келиб шаҳарни томоша қилган. 1865-1870 йилларда рус босқинчилари ҳам келиб талон-тарожлик билан шуғулланган бўлсада, баланд минораларни кўриб лол қолишган. Собиқ иттифок даврида эса марказ раҳбарлари ҳам шаҳарни кўриб маҳлиё бўлишган.

Умуман олганда Самарқанд ўзининг архитектура қурилиши ва маданий обидалари билан юртимизнинг шон-шухрати ҳисобланади. Шу сабабдан собиқ иттифок даврида ўқув юртлари, ишлаб чиқариш корхоналарида сайр (экскурсия) ва пиёда юриш туризми мазмун ва моҳият жиҳатдан эътиборга лойиқ эди.

Иккинчи жаҳон урушидан аввалги даврларда (1930-1940) ўқувчи-ёшларнинг пиёда юриш саёҳатлари асосан оҳалик (шаҳардан 20-25 км жанубда), Омонқўтон (40км.жанубда) ва Зарафшон дарёси ёқасидаги Чўпонота (шаҳарнинг ғарб томонида 6-8 км) зиёратгоҳига кўп ташкил этилган. Уларнинг мақсади атроф-муҳитни ўрганиш, жисмонан чиникиш, ўсимликлардан гербарийлар тайёрлашдан иборат эди. Урушдан кейинги дастлабки даврларда (1950-1960) оҳалик, Мирон кўл, Чўпонота, Омонқўтон ва бошқа манзарали жойлари гуруҳ-гуруҳ (ўқувчи-ёшлар) бўлиб саёҳат қилиш одат тусига айланди. Айниқса Омонқўтон ғори (1946 йилда топилган) меҳнаткашлар ва ўқувчи-ёшларнинг диққатини кўпроқ жалб этган. Чунки мазкур ғорда бундан 40 минг йил аввал яшаган одамларнинг суяклари топилиб, унинг тарихи анча шов-шувларга сабаб бўлган.

1951 йил Тожиқ педагогик билим юрти негизида жисмоний тарбия педагогика билим юртининг ташкил этилиши (директори Ю.Ю.Юсупов узок йиллар раҳбарлик қилди) катта воқелик бўлди. Билим юрти ўқув режаси асосида туризм махсус фан сифатида ўқитила бошланди. Уни география ўқитувчиси Иброҳим Ғайбуллаевич Холмуродов бошқарди. У киши билим юртида туризм ва география бўйича дарс беришда 50 йилдан ортиқ хизмат қилди ва жуда кўп тажрибали саёҳатчиларни етиштириш ҳамда кўп мингли мутахассис кадрларни тайёрлашда фаол хизмат қилди. Ўтироф этиш лозимки Р. Абдумаликов (1951-1955) ва Т.Х.Холдаров (1965-1968) И.Ғ.Холмуродовнинг илк қалдирғочлари ҳисобланади.

Жисмоний тарбия педагогика билим юрти ўқувчилари билан бир кунлик (дам олиш кунлари) ва кўп кунлик (ёзги имтиҳон сессияси олдида) саёҳатларни ўтказишнинг асосий манзили Чўпонота ва Омонқўтон, кейинчалик эса оҳаликда ташкил этилган (1962) соғломлаштириш оромгоҳи (лагер) ҳисобланди. Пиёда юриш саёҳатлари жараёнида назарий билимлар (юриш, дам олиш, тунаш, овқатланиш, табиатни кузатиш ваҳ.к) ва амалий кўникмалар чуқур ўргатила бошланди. Шаҳар ва вилоят миқёсида ташкил этилган мусоба-

каларда (слёт) барча ўқувчи-ёшларни (500-600 киши) жалб этиш йўлга қўйилди. Иқтидорли ёшлар ва ҳавасманд туристларни жамлаб (15-20 киши) 13-15 кун давомида Қўликалон, Искандар кўл, Марғузар (Етти гўзал) кўлларига саёҳат уюштириш ишлари яхши натижалар бера бошлади. Натижада шаҳар туристлар клуби ташкил этилиб (Н.Бойқони раҳбар) туризмни тарғибот қилишда муҳим бурилиш бўлди. Унинг фаоллари В.И.Кучерявых, Б.Климов, А.П.Аванесов кабилар ўқув юртлири ва ишлаб чиқариш корхоналарида туристик тўғараклар ташкил этишди.

Самарқандда туризмнинг раванқ топиши 1960-1970 йилларга тўғри келади. Жисмоний тарбия педагогика билим тажрибалари ва туризмни тарғибот қилишдаги кўпгина фаолиятлар шаҳардаги хотин-қизлар педагогика билим юрти (Р.Абдумаликов), озиқ-овқат техникуми (Ж.Фахритдинов), тикув фабрикаси (Р.П.Сухарева) ва бошқа жамоаларда туризмнинг оммалашувига сабаб бўлди.

Шу сабабдан ҳам вилоят “Спартак” спорт жамияти таркибида туризм секцияси (бошқарувчи) ташкил этилиб, унинг раҳбари А.П.Аванесов хизмат қилди.

Самарқанд туризмнинг ривожланишида хотин-қизлар педагогика билим юртининг фаолияти салмоқли ўринга эга. 1955-1960 йилларда жисмоний тарбия ўқитувчилари А.Сирожов, В.Тсинтое ва расм ўқитувчиси С.С.Хегай бошчилигида зарафшон дарёси соҳиллари, Афросиёб қазилмалари ва шаҳар ичида дам олиш куни сайр-саёҳатлари ташкил этилиб, ўқувчи қизларнинг билим доираларини кенгайтиришда хизмат қилишган. Хатто улар Қўликалонга (Тожикистон) саёҳат уюштиришга мувоффақ бўлишган.

1960 йил сентябрида билим юртига ёки мутахассис Р.Абдумаликов ишчи жалб этилди. У киши аввало билим юртидаги шароит-муҳитни ўрганиб чиқди. С.С.Хечай унинг олдида келиб туризм ҳақида ўз мулоҳазалари ва тажрибаларини гапириб берди. Шу сабаб бўлдию, орадан 10-15 кун ўтар-ўтмас 30 га яқин ўқувчи қизлар билан Омонқўтонга тунаб келиш саёҳати уюштирилди.

Чунки, Р.Абдумаликовнинг хотирасида (1951-1956) Омонқўтон чуқур из қолдирган эди. саёҳат мазмунли, қизиқарли бўлиб ўтди. Саёҳат якунида бундай саёҳатларни ҳар баҳор ва ҳар кузда ташкил қилиш, ёзги татилда эса Искандар кўлга саёҳат уюштиришни келишиб олишди. Шу бўлдию билим юрти ўқувчи қизлари “Спартак” жамияти туризм секцияси ва шаҳар туристик клуб томонидан уюштирилган кишки, баҳорги ва ёзги оммавий саёҳатларининг энг фаол, энг оммавий жамоасига айланди. Қизлар ҳарбир саёҳатда 100-150 гоҳо 300 дан ҳам ортиқ таркибда қатнашиб, кўрик-синовларнинг ғолиблигини қўлга кирита бошлади. Айниқса Чўпонота, Хишров ГЭС, Оҳалик, Миронқўл каби тоғли ҳамда хушманзарали жойларда ўтказилган слёт (мусобақалар) дастур ғолибларини (оммавийлик, альбомлар намойиши, қўшиқ-ракс, чодир ўрнатиш, номаълум жойни топиш, чой қайнатиш ва ҳ.к) бажаришда бошқалардан кам эмас эди. бу ҳақда билим юрти жисмоний тарбия ўқитувчиси Р.Абдумаликовнинг ўқув қўлланмалари, газеталардаги мақолалари гувоҳлик бўлади.

Энг муҳим ва эътиборли томони шундаки, Р.Абдумаликов, С.С.Хечай, Б.Ғ.Ғаниев раҳбарлиги ва иштирокида 1962-1967 йиллар давомида хотин-қизлар билим юрти ўқувчи қизлари билан Кўликалон, Искандар кўл, Марғузар (Етти гўзал), (Тожикистон), Шоҳимардон (Фарғона) ва б.қ кўп жойларга кўп кунлик саёҳатлар уюштирилди. Шунингдек Навоий шаҳри, Москва Ленинград шаҳарларига сайр (экскурсиялар) ташкил этилиб, ўқувчи қизларнинг билим доираларини кенгайтириш, уларнинг жисмоний баркамоллигини оширишда катта ҳисса қўшилди.

1967 йил Самарқандда педагогика институти ташкил этилиб, унда жисмоний тарбия факультети ҳам фаолият кўрсата бошлади. Бунда тажрибали мутахассис сифатида Р.Абдумаликовнинг хизматлари каттадир. Мутахассис кадрларни тайёрлашда туризм фан сифатида ўз ўрнига эга эди. шу боисдан ўқув-амалий машғулотларини ўтказиш энг аввало оҳаликда (туристлар базаси), кейинчалик эса институт ташкил этган. Омонқўтондаги спорт-соғломлаштириш масканида (лагерь) ташкил этилди. Бунда бир кунлик саёҳатлар тоғ ораликлари ва чўққиларида турли хил техник машқлар ўргатилди. Ўқув дастури асосида бир ҳафталик амалий машғулотларни ўтказиш ва саёҳатларнинг аҳамиятини тарғибот қилиш мақсадида 1970 йил ёзги татилда талабалар саёҳатини ўтказиш Иссиқ кўлда (Қирғизистон) амалга оширилди саёҳат жараёнида Иссиқ кўл атрофи, унинг шарқида жойлашган Пржевалск шаҳри билан танишилди. 10 кундан ошиқ давом этган саёҳат талабалар хотирасида чуқур сақланиб қолди. Кейинги даврларда талабаларнинг кўп кунлик саёҳатлари яна Искандар кўл, Марғузор кўллари соҳиллари, баланд қорли тоғ чўққиларида мазмунли ташкил этилди.

Ўзбекистон туризми турналар каби баланд учди. Юқорида такидланганидек Марказий “Спартак” жамиятининг туризм секцияси томонидан турли ҳудудларда (зона) умумиттифоқ туристик слётлар ўтказиш давом этди. 1965 йилда Кавказ, Болтиқбўйи ва Марказий Осиё биринчиликлари ташкил этилди. Марказий Осиё ҳудудидаги слёт Иссиқ кўлда бўлиб ўтди.

Республика терма жамоаси (раҳбари Ф.Тухватуллин) таркибида Самарқандлик туристлар Р.Абдумаликов, Ж.Фахритдинов, Р.Сухаревалар иштирок этишди. Слёт август ойининг биринчи ярмида бошланди. Слёт дастурида: Туристик техника ва тактика машқлари билан таништириш, жисмоний чиниқтириш, озиқ-овқатларни жамғариш, топографик билимлар ва б.қ. зарур тадбирлар ҳақида назарий машғулотлар ўтказилди. Амалий машғулотлар: Ананьева (Иссиқ кўлнинг шарқий қисми) -оқсув дараси ва давони, кичик Олма ота кўли-Олмаота шаҳри – Медео- Горельник маршрути (йўналиши) бўйича 180 км. Тоғли масофани 4 кунда пиёда ўтиш амалга оширилди. Горельник туристлар базасида дам олиб, хордиқлар чиқарилгач дастурнинг асосий қисмига ўтилди. Яъни 10 дан ортиқ жамоа (Москва, Туркменистон, Ўзбекистон, Доғистон, Омек, Ленинград ва ҳ.к) ўртасида техник мусобакалар бошланди. Бунда 50 м. узунликдаги сим арқонда жарлик устидан сийпаниб-тортилиб ўтиш, қияликлар ва жарликларда югуриб, белгиланган нарсани чамалаб топиш (800 м), пастликка тушиб “жароҳатланган”га тиббий ёрдам кўрсатиш, чодирни тез ўрнатиш ва б.қ турларда Ўзбекистонлик 8 киши (14

тадан) мувоффақиятли иштирок этди. Мусобақалар тугагач, барча жамоалар баланд тоғли қорлардаги девонлар ошиб, тез оқар дарёларни кечиб яна Исик кўл соҳилига (Ананьева шаҳри) қайтиб келишди. Мазкур слёт қатнашчилар хотирасида бир умр сақланиб қолиш билан биргаликда мамлакатда туризмни янада оммалаштиришга катта хизмат қилди.

Республиканинг иқтисодий, маданий ва сиёсий салоҳияти ўсабориши билан янги вилоятларни ташкил қилиш юзага келди. 1974 йил Жиззах вилояти ташкил этилиб, унда педагогика институти ҳам вужудга келди. Одатдагидек факультетнинг ўқув режасида туризм мустақил фан сифатида ўқитила бошлади. Факультетни ташкил этиш ва унинг фаолиятини бошқариш учун Р. Абдумаликов таклиф этилди. Шу билан биргаликда Т.Холдаров, Р.Бозоров, М.Пардақулов, А.Ғуломов каби ёш мутахассислар ҳам жалб этилди.

Аввалдан фаолият кўрсатаётган ўқитувчилар Х.Комилов, Ҳ.Мелиев, Ш. Хасанов, П.Ражабов каби ёшлар янгидан келган ҳам касблари билан жам бўлишиб факультет фаолиятини шакллантириш ва ривожлантиришга киришдилар қишки имтиҳон сессияси тугагач (февраль-1977 йил) талабаларнинг бир ҳафталик туристик машғулотини ўтказиш учун институтнинг Учма қишлоғида (Фориш тумани) жойлашган спорт-соғломлаштириш масканига (лагерь) йўл олишди. Маскан баланд тоғ оралиғидаги сойда жойланиб ёғочдан ясалган уйларга эга эди. 20 дан ортиқ талабалар ўқитувчилар Р.Абдумаликов ва П.Ражабовлар бошчилигида машғулотларда иштирок этишди. Назарий тушунчаларга эга бўлгач, амалий машғулотларни бажаришди. Бунда тоғ шароитидаги 10 км. Масофани юриш ва югуриш билан ўтиш, бунда 6 та назорат белгисини (пункт) аввалдан қўйилган нарсани (ёзма хат қути ичида) топиб келиш вазифа қилиб қўйилди. Икки жамоага (команда) бўлинган талабалар масоқаларни муддатида (вақтга) ўтиб келишди. Қиррали тошлар, қояларга чиқиш, жарликлардан ўтиш, қияликлардан йиқилмай тушиш каби мураккаб техник машқлар талабаларнинг маҳоратини ошириш, туризм билан шуғулланиш каби фаолиятларини уйғотишда катта ҳисса қўшди.

Шу тариқа Жиззах вилояти туризмни ривожлантиришнинг янги қирраларига асос солинди.

Республикада туристик кадрларни тайёрлашда Ўзбекистон давлат жисмоний тарбия институтининг (ЎзДЖТИ) ҳиссаси беқиёс каттадир. Институт ташкил топган даврдан бошлаб (1955й) қишки (1965йилгача) ва ёзги кўпкунлик туризм ўқув дастурида туризмнинг жисмоний тарбия тизимидаги ўрни, туризмни ташкил қилиш, саёҳатчиларни топографик билимлар, илмий қидирув ишлари, биринчи тиббий ёрдам каби мавзуларда назарий машғулотлар ва амалий тадбирлар мазмун топган. Шу асосда бўлажак ўқитувчилар ва мураббийларнинг туристик фаолиятлари такомиллаштирилади. Бу ўз навбатида барча турдаги ўқув юртлари, ишлаб чиқариш меҳнат жамоалари ва турли муассасаларда сайр (экскурсия) ва саёҳатларни (туризм) ташкил қилиш йўллариини белгилаб беради. Институтдан кўпкунлик саёҳатлар Тошкент-Хўжакент йўналишида поездда ва ундан кейин Хўжакент-Чимган йўналишида пиёда бориш ва қайтиб келиш (130 км) шарти билан ўтказилиб келинди. Сўнгги 8-10 йил давомида эса Тошкент-Кумушкон йўналишида автобусда,

кейин эса у ердаги институтнинг соғломлаштириш-спорт маскани атрофида пиёда юриш билан дастур талаблари бажарилади. Бу ўқув-амалий машғулот-да III босқич талабалари иштирок этиб, аввало ҳисоб (заҳёт) ва кейин эса III разряд (“Турист” иншоно) нормативини бажаришади. Шу тариқа мутахассис-лар туристик билим ва малакага эга бўлади.

Бошида тақидланганидек “меҳнат ва мудофаага тайёр” (ГТО) мажмуи талаблари асосида деярлик барча турдаги ўқув юртларида йил давомида 1-2 маротаба оммавий саёҳатлар уюштирилар эди. Шу сабабдан ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг 80-90 % саёҳатларда иштирок этар эди. Бу талаблар “Алпо-миш” ва “Барчиной” махсус тестлари талабларида ҳам ўз ифодасига эга. Ле-кин оммавий сайр-саёҳатларни ўтказиш талаб даражасида эмас. Бунинг у ёки бу сабаблари бор. Қандай сабаб бўлмасин ўқувчи-ёшлар ва талабалар жисмо-ний баркамолликка эришиш ва келажакда меҳнат жамоасида саёҳатларни ташкил этиш, иштирок қилиш ва улар билан боғлиқ фаолиятларни бошқариш учун туристик малакага эга бўлишлари лозим.

Хулоса қилиб айтганда Ўзбекистоннинг мустақиллиги ва истиқлол йў-лидаги тараққиётида соғлом авлод давлат дастури муҳим аҳамият касб эт-моқда. Ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткаш омманинг сиҳат-саломатлиги-ни яхшилаш, уларнинг жисмоний баркамоллигини оширишда жисмоний тар-биянинг муҳим воситаси сифатида туризм ўзига хос тарбиявий аҳамиятга эгадир. Шу сабабдан барча аҳоли туризмнинг у ёки бу тури билан шуғулла-нишлари мақсадга мувофиқдир.

Ўз-ўзини назорат қилиш ва билимларни синаш учун саволлар.

1. Туризм тушунчаси нималарни билдиради?
2. Туризм қандай пайдо бўлган ва унинг ривожланишига нималар са-баб бўлган?
3. Туризмнинг экскурсиядан фарқи нимада?
4. Туризмнинг қайси хусусиятларини биласиз?
5. Ўзбекистонда туризм қачондан бўён мавжуд?
6. Туризмнинг ифодаловчи қандай манбаълари биласиз?
7. Абу Али Ибн Сино туризм ҳақида нималарни тавсия этган?
8. Туризм фан сифатида қаерларда ўқитилади ва унинг мазмуни нима-лардан иборат?
9. Давлат тилида яратилган ўқув, услубий қўлланмалар ва оммабоп ри-солалардан қайси турларини биласиз, уларнинг муаллифлари ким-лар?

10. “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестларида туризмнинг (сайр-саёҳат) ифодаланиши нималарга қаратилган?

II-БОБ. ТУРИЗМНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА ТУРЛАРИ.

2.1. Туризмнинг шакллари ҳақида тушунчалар.

Туризм амалий ҳаракатлар ва фаолиятлар йиғиндиси сифатида жисмоний тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади. Унинг таълим-тарбия ва соғломлаштирувчи хусусиятлари шаклан ва мазмунан жамият тараққиётида муҳим ўринга эгадир. Яъни саёҳатлар жараёнида билим ва амалий малакаларни ошириш йўли билан ишлаб чиқариш сифатинияхшилаш ҳамда соғлом турмуш тарзини шакллантиришда бевосита хизмат қилади. Такидланганидек сайр (экскурсия) ва саёҳатлардан иборат бўлган туризм ўз шаклини ифода этади.

Сайр (экскурсия) қўйилган мақсадлар асосида шуғулланувчиларнинг ёши, жинси ва саломатлигига қараб уюштирилади. Уларнинг энг асосий йўналишлари қуйидаги тушунчалардан иборатдир, яъни:

1. Мактаб ёшигача болалар тарбия муассасаларида сайрларда.

2. Мактаб ўқувчиларининг сайр-саёҳатлари.
3. Меҳнат жамоалари ходимларининг сайр-саёҳатлари.
4. Аҳоли истиқомат жойларидаги кишиларнинг сайр-саёҳатлари.
5. Хорижий мамлакатлардан келган меҳмонларнинг сайрлари.

Сайрларни ташкил қилишнинг асосий мақсад ва вазифаларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

1. Шуғулланувчиларнинг (катнашчилар) сиҳат-саломатлигини яхшилаш учун пиёда кезиш, қулай жойларда машқлар, ўйинлар ўтказиш.

2. Атроф-муҳит, табиат манзараларини таништириш, эътиборга лойиқ аҳоли яшайдиган жойларни ўрганиш.

3. Тарихий ва маданий обидаларни томоша қилиш ва уларнинг тарихини ўрганиш.

4. Ўзи яшаб турган жойларнинг (ёш болалар учун) тарихи, ривожланиши ва меҳнаткашларнинг хизматларини ўрганиш (билиш).

5. Илмий изланиш ишларини (мутахассислар) олиб бориш ва ҳ.к.

Эътироф этиш лозимки, мазкур сайрлар назарий билим (тушунча) ва амалий малакалар ҳосил қилиш йўлида таълим-тарбия вазифасини ўтайди. Шу билан биргаликда катнашчиларнинг сиҳат-саломатлигини яхшилаш, жисмонан баркамолликни ўстиришга қаратилади. Демак туризм шакл ва мазмун жиҳатдан тарбиявий ҳамда соғломлаштирувчи хусусиятларни ўзида мужасамлаштириш билан муҳим аҳамиятга эгадир.

Сайр қилишда (экскурсия) катнашчиларнинг белгиланган жойга етиб бориши, уловларга чиқиш ва тушишлари, сайр-саёҳат манзилига кириш ва бевосита сайр-саёҳатларда иштирок этиш жараёнида пиёда юриш асосий ўринда туради. Чунки, эркин равишда барча фаолиятларни бажариш, юкларини кўтариб юриш, томоша-сайр жараёнларида фаол катнашишда шароитларга қараб тез ёки секин юриш, тўхташ, баъзан югуриш ҳам амалга оширилади. Бу жараёнлар ҳам саёҳатчиларнинг саломатлигини яхшилаш, фаол амалий ҳаракатлар қилишда кўмак беради.

Хулоса қилиб айтганда туризмнинг сайр-саёҳат ва пиёда юриш шакллари мазмун ва моҳият жиҳатдан ўз хусусиятларига эгадир. Уларни мақсадли уюштириш ва олиб боришда мутасадди ходимларнинг масъулиятлари эътиборга лойиқдир.

2.2. Туризмнинг турлари ва уларнинг аҳамияти.

Туризм мазмун жиҳатдан кенг қамровли ижтимоий-тарбиявий хусусиятга эга бўлган педагогик жараён ҳисобланади. Инсонларнинг амалий фаолиятлари, ижтимоий-турмуш шароитлари, табиат манзараларига қизиқишлари ва б.қ жуда кўп соҳаларни эътиборга олган ҳолда туризм кўп тармоқли соҳадир. Уларнинг энг асосий турларини қуйидагиларга ажратиш мумкин:

1. Пиёда юриш саёҳати.
2. Тоғларда юриш саёҳати.
3. Қояларни забт этиш саёҳати.
4. Чамалаб топиш (орентирование) саёҳати.

5. Тезоқар дарёларда эшкак эшиш саёҳати.

6. Уловларда (автомото, велосипед ва ҳ.к) юриш саёҳати.

Такидлаш лозимки, мазкур турлар мазмун жиҳатдан бир-биридан тубдан фарқ қилиши ва тартиб қоидаларнинг ўз хусусиятларига қараб улар мустақил спорт ҳисобланади.

Пиёда юриш саёҳатида унинг шакллари (бир кунлик, кўп кунлик) қараб масофалар белгиланади ва маълум даражада талаблар қўйилади. Уларни ташкил қилиш ва ўтказиш ҳақида IV-бобда тўла мазмун берилади.

Тоғ туризми (тоғларда юриш саёҳати) пиёда юриш саёҳатининг давомидир. Яъни барча ҳаракатлар бунда такрорланади. Фақат категориялик (қийинчилик даражалари: 1.2.3.4.5.6) жиҳатдан бошқа туризмлардан фарқ қилади. Аниқроқ айтганда баландлиги 1.5-5км (денгиз сатҳига нисбатан) тоғларга чиқиш, давонлардан ошиш, тезоқар сувлардан кечиб ўтиш каби мураккаб ҳаракатлар бошқарилади.

Қояларни запт этиш туризми (скалалазание) пиёда юриш ва тоғ туризми билан бевосита боғлиқдир. Фақат тик қоялар, қояларга тирмашиб чиқиш (арқонлар, ҳимоя воситалари ва ҳ.к) билан тубдан фарқ қилади.

Чамалаб топиш (орентирование) туризми ҳам пиёда юриш, тоғ туризми билан бевосита боғлиқдир. Яъни маълум масофаларни пиёда ўтиш, тўсиқликлар, довонлардан ошиш ҳоллари бунда ҳам қўлланилади. Бошқа туризм турларидан фарқли ўлароқ, бунда харита, чизма, компос, қуёш, ой, юлдуз ва ҳ.к воситаларидан фойдаланган ҳолда мақсадга етиб боришдир. Яъни номаълум ва нотаниш жойларни топиш асосий фаолият ҳисобланади. Туризмнинг бу туридан пиёда юриш, тоғ туризми ва б.қ туризмлар бўйича ўтказилган махсус мусобақаларда (слётлар) кенг фойдаланилади.

Автомобил, мотоцикл, велосипед каби уловларда юриб саёҳат қилиш ҳам муҳим ўринларни эгаллайди. Тез оқар дарёларда қайиқ, эшкак, сол ва шунга ўхшаш мосламаларда ўтириб саёҳат қилиш ҳам амалда мавжуд. Бунинг учун катта тайёргарликлар, жисмонан махсус маҳоратларга эга бўлиш талаб этилади.

Такидлаш лозимки, мазкур техник туризм турлари мамлакатимизда ҳали оммалашмаган. Шу туфайли гуруҳ бўлиб саёҳатларга чиқиш, уларни расмий равишда ташкил қилиш жараёнлари жуда камдан кам учрайди.

Хулоса шундан иборатки, туризм шаклан кўп тармоқли турларга бўлинади. Уларнинг мазмуни шуғулланувчиларнинг жисмоний баркамоллигини ошириш билан бир қаторда меҳнатсеварлик, ватанпарварлик, ўзаро ҳамкорлик ва дўстлик каби инсоний фазилатларни тарбиялашда хизмат қилади.

Ўз-ўзини назорат қилиш ва текшириш учун саволлар.

1. Туризмнинг жамиятдаги ўрни нималардан иборат ва қандай хусусиятларга эга ?
2. Туризм шаклан қандай турларга эга?
3. Сайр-саёҳат тушунчалари бир биридан нима билан фарқ қилади?
4. Туризмнинг асосий турлари ҳақида нималарни биласиз?

5. Пиёда юриш, тоғда юриш, қояларга чиқиш, чамалаб топиш каби туризм турларининг бир-биридан фарқлари нимада?

6. Қандай уловлар ва мосламаларда саёҳат қилиш мумкин?

III-БОБ. САЙР-САЁҲАТЛАРНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ.

3.1. Ўзбекистоннинг сайр манзиллари.

Ўзбекистоннинг географик жihatдан жойлашиши ва тузилиши, шунингдек иқлим шароити саёҳатларнинг деярлик барча турлари учун қулайдир. Айниқса Тарихий-маданий обидаларга бой бўлган Самарқанд, Бухоро, Хива каби қадимий шаҳарлар, замонавий қурилиш кошоналарига эга бўлган Тошкент Республика аҳолисининг сайр-саёҳат манзиллари ҳисобланади. 2500-3000 йиллик тарихга эга бўлган Термиз, Қарши, Шаҳрисабз, Қўқон, Наманган, Нукус, Урганч каби шаҳарлар ҳам қадимий ёдгорликлари билан кўпчиликнинг диққат-эътиборини жалб этади. Сўнгги 40-50 йил ичида янгидан қад кўтарган Янгиер, Гулистон, Навоий, Зарафшон, Жиззах каби шаҳарлар ҳам замонавий маданий қурилиш бинолари, спорт иншоотлари, ўқув юртлари ва ишлаб чиқариш маҳсулотлари билан жаҳонга танилмоқда.

Собиқ иттифоқ даврида ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнат илғорлари сайрларни кўпроқ Марказий шаҳарларда (Москва, Ленинград, Киев ва ҳ.к) ўтказишар эди. Республика мустақиллиги туфайли ва шаҳарларнинг кўрк-жамоли кескин равишда ўзгариб бориши туфайли аҳоли ўз сайрларини юрти-миз ҳудудларида ўтказмоқда.

Марказий Осиё республикалари ва бошқа мустақил давлатларнинг сай-ёхлари Ўзбекистоннинг бугунги равнақи, истиқболи, чиройига ҳавас билан қарамокда. Хорижий мамлакатлардан ташриф буюраётган меҳмонлар, ишбилармонлар, сайёхлар ва расмий вакиллар, раҳбарлар ҳам Тошкент, Самарқанд Бухоро, Хива каби тарихий шаҳарларга сайр-саёҳат уюштиришни хуш кўрмоқдалар. Сайёхларни фақат тарихий-маданий ёдгорликларгина эмас, балки осмонўпар баланд архитектура қурилишлари, спорт комплекслари, йирик саноат ишлаб чиқариш корхоналари, шахсий фирмалар, қўшма кўрхоналар, савдо, тижорат масканлари, олий ўқув юртлари, шифохоналар, театр ва маданий истироҳат боғлари, улардаги анъанавий миллий байрамлар (“Наврўз”, “Мустақиллик куни”, кураш теннис ва б.қ. халқаро турнирлар, турли спорт мусобақалари) ҳам кўпроқ қизиқтирмоқда. Бунинг асосий сабабларидан бири шундаки оммавий тадбирларнинг ташкилий жиҳатлари, миллий хусусиятлари ҳамда таълим тарбия ва сиҳат-саломатлик йўлидаги фойдали ишлар диққатга сазовар бўлмоқда. Бунда Республика президенти И.А.Каримов ва унинг софдошлари катта фаолият кўрсатаётганлиги эътиборга лойиқдир.

Тошкент. Ўзбекистоннинг пойтахти сифатида Тошкент фақат Марказий Осиёдагина эмас, ҳатто барча қитъалардаги мамлакатларга таниш. Аҳолиси 2млн. Дан ошиқ бўлиб, 100 га яқин миллат ва элатларнинг вакиллари истиқомат қилади. Мустақиллик йиллари даврида (1991-2006) шаҳарнинг кўрки бекиёс даражада ўзгарди. Деярлик барча ҳудудларда янги-янги кошонали бинолар қад кўтарди. Замонавий архитектура қурилишлари (банклар, савдо-тижорат мажмуалари, турли идоралар, элчихоналар ва ҳ.к) Тошкентнинг жамолини янгилади. Айниқса Консерватория институти, шаҳар маъмурий идоралари, Темурийлар тарихи музейи, “Ўзбекистон”, “Жар” спорт мажмуалари саёҳатчиларнинг гавжум масканига айланди.

Жаҳондаги Ислом Дини фозиллари ва уламолари Кўкалдош мадрасаси, Хастумом намозгоҳи ва Ислом университетига ташриф буюрганда ўзбек миллатининг улуғлигига шаҳодат бўлмоқда.

Тошкентнинг қайси даҳаси ва мавзесига борманг кўп қаватли уйлардаги аҳолининг тинч-тотув яшаши, соғлом турмуш тарзини кечираётганининг гувоҳи бўласиз.

Театр, цирк, музейларда тинимсиз равишда одамлар оқимида дуч келасиз. Умумтаълим мактабларнинг ўқувчилари, касб-хунар коллежлари ёшлари, олий ўқув юртлари талабалари ўқув даргоҳларида шодон кезиб, ўйнаб-сакраб юрганлигига ҳавасингиз келади. Кенг кўчаларнинг хиёбонларидаги савдо дўконлари, ҳар қадамда учрайдиган деҳқон бозорларида одамлар зич, қадам ташлашга жой йўқ, деса бўлади.

“Мустақиллик” ва “Наврўз” байрамларида Халқлар Дўстлиги майдони (Алишер Навоий боғи), Мустақиллик майдонлари ва шаҳарнинг барча катта

майдон-хиябонларида байрамлар зўр тантана билан ўтказилмоқда. Янги ўқув йилининг бошланиши, ўзбек кураши, теннис, футбол ва бошқа спорт турлари бўйича ўтказилаётган расмий мусобақалар, халқаро турнирлар жараёнлари ҳам зўр тантана билан ташкил этилиб байрам тусини олмоқда.

Эътиборли томони яна шундаки авваллари юртимизга ёт бўлган шахсларнинг номи билан юритилган шоҳ кўчалар, маҳаллалар, ўқув юртлари маҳаллий улуғ зотларнинг номига қўйилди. М: Амир Темури кўчаси (Энгелъе), Буюк Ипак йўли (Ш.Руставели), Ш.Рашидов кўчаси (Ленин) ва ҳ.к.

Китоб дўконлари ва расталари ҳамда алоқа тармоқларида давлат тилидаги китоблар, журналлар, газеталар ва турли ўқув куроллари асосий маҳсулотларни ташкил этади. Хуллас Тошкент саёҳатларнинг энг гўзал ва диққатга сазовар масканига айланмоқда.

Самарқанд шаҳарнинг тарихии узок даврлар билан боғланган. Мутахассис олимлар Самарқандни Римнинг тенгдоши деб юритади. Бунда бир ҳақиқатни эслашга тўғри келади. Александр Македонский эрадан аввалги 327й.да Самарқандни босиб олиш учун унинг атрофига келади. Ўша даврда шаҳар ҳозирги Афросиёб қазилмалари тепаликларида жойлашган. Бу жойнинг ўша замонлар тақозосига мос равишда эканлиги стратегик (ҳимоя ва ҳужум) аҳамият касб этган. Яъни шаҳар жуда катта қалъани ташкил этган. Афросиёбнинг бутун айланаси чуқур жарликлар (50-60 м.чамаси) билан ўралиб, унинг шимолий-шарқ ва жануб томонларида кенг йўллар бўлган, яъни аҳолининг кириб-чиқиши, айниқса қадимги Буюк Ипак йўлининг бу жойдан ўтишига шарт-шароитлар яратилган.

Қалъанинг мустаҳкамлиги туфайли Македонскийнинг аскарлари узок вақтлар шаҳар атрофини кезиб юришган. Кучлар тенг бўлмаганлиги сабабли ёвуз душманлар қалъанинг деворларини бузиб ташлашган ва шаҳарни вайрон қилишган. Шундай бўлсада шаҳарни қайта тиклашга мувоффақ бўлишган. Лекин Чингизхон (XII аср) лаўкарлари ҳам Афросиёбга бостириб кириб, шаҳарни хонавайрон қилишган.

Шу сабабдан кейинги даврларда (XIV-XVIII асрлар) шаҳар қурилишлари Афросиёбнинг жануб томонидаги паст-баланд ва текислик жойларда (ҳозирги Самарқанд) давом эттирилган. Бунда асосан Амир Темури мақбараси (мовзолей), Регистон майдони, Бибихоним мадрасаси, Шоҳизинда зиёратгоҳи, Хўжа Аҳрор Вали масжиди ва б.қ. жуда кўп тарихий обидалар мисолида кўриш мумкин. Улар қарийб 600-500 йиллардан буён қад кўтариб туриши билан жаҳон халқларининг эътиборини қозонган.

Самарқанднинг яна бир ўзига хос хусусияти шундаки, буюк алломалар Абдурахмон жомий, ҳазрати Алишер Навоий каби улуғ зотлар ижод қилган. Ислон дини шуҳратини оширишда Хўжа Аҳрор Вали, Матурутий каби шайхлар хизмат қилишган. Коинотни ўрганишда жаҳонга машҳур бўлган Мирзо Улуғбек подшолик қилган. Уларнинг қолдирган улкан масжидлари, турли қурилиш бинолари шаҳарнинг кўркини беэаб турибди.

Самарқанднинг қадимги тарихи ва ҳозирги равақини ифода этувчи Ўзбекистон халқлари тарихи музейи, Афросиёб сайёҳлар учун хизмат қилмоқда. Университет, тиббиёт, савдо, архитектура, қишлоқ хўжалиги, чет тили ва б.қ. институтлари, ўнлаб касб-хунар коллежларининг замонавий бинолари, опера ва драма театрлари, турли хил идораларнинг қурилмалари, спорткомплекслар шаҳарнинг кўркига хусн қўшиб турибди.

Мустақиллик туфайли шаҳарнинг ички ва ташқи йўллари қайта қурилиб, автоуловлар ва пиёдалар учун қулайликлар яратилди. Университет хиёбонининг бошланишида Амир Темури хайкали ўрнатилиб, у гўё ўтган-кетганларни эслаб, меҳмонларни “Хуш келибсиз” деб кутиб олаётганга ўхшайди.

Самарқанднинг тарихий-маданий ёдгорликлари ва замонавий бинолари боғ-роғлари, беҳисоб ноз-нематлар билан тўла бозорлари барчани мафтун этиши бежиз эмас.

Қадимий азм шаҳар Бухоро тарихий-маданий ёдгорликлари билан ўзига хос бўлган сайр-саёҳат манзилдир. Шаҳарнинг тарихи Самарқанд, Термиз, Қарши, Хива, Урганч каби шаҳарлар билан боғлиқ равишда узоқ ўтмишдан дарак беради.

Абу Али Ибн Сино, Имом ал Бухорий (Хўжа Исмоил) ва бошқа жуда кўп илм, табобат, ислом дини арбоблари Бухорода таҳсил олган, ҳаёт кечирган. 2500 йилдан ортиқ даврда шаҳарда турли қурилишлар, асосан масжид, мадраса, савдо марказлари, шохона уй-жойлар, қасрлар, қалъалар битказилган. Уларнинг кўпчилик қисми ҳозирги даврда сайр-саёҳат йўлида хизмат қилмоқда.

Мустақиллик туфайли замонавий уй жойлар, идораларнинг бинолари, маданият марказлари янгидан қад кўтарди. 2002 йил “Универсиада” ўтказилишига доир спорт мажмуалари пайдо бўлди. “Бухоро” стадиони халқаро мусобақалар ўтказишга мослаштирилди.

Бухоронинг сайр-саёҳат соҳасидаги яна бир эътиборли томони шундаки уч томонлама темир йўллар туташган. Яъни шарқдан Москва, Тошкент, Фарғона водийсидан келадиган поездлар, ғарбдан эса Туркменистон, Қорақалпоғистон, Хоразм, Уч қудуқ поездлари, жанубдан: Тожикистон, Термиз, Афғонистон поездлари Бухорода (Когон бекати) туташади ва кесиб ўтишади. Бу саёҳат йўлининг энг қулайлигини таъминлайди.

Бухорога сайр қилувчилар тарих музейида шаҳарнинг ўтмиши, хонликлар давридаги маданият, либослар, қуруллар, кейинги йиллардаги Ислом дини таълимоти, илм-фан, санъат, маърифат ва бошқа жуда кўп соҳалардаги эришилган ютуқлар, мерослар билан танишишга муяссар бўлади.

Хива-Урганч қадимги ва ҳозирги Хоразм воҳасининг маданий маркази сифатида унинг шуҳрати оламга кенг тарқалган. Тарихий манбаълар, қазилмаларнинг гувоҳлик беришига Хоразм воҳаси 3 минг йиллик тарихга эга. Буни “Авесто” китобидаги (3минг йил аввал яратилган) диний қарашлар, урф-одатлар, қабилаларнинг бўлинишлари, саломатлик, шифокорлик, давлатни идора этиш, маънавий-маърифий тадбирлар ва ҳ.к мисолида тасаввур этиш мумкин.

Хоразм юрти қаҳрамонлар Тўмарис, Жалолиддин Мангуберди, улуғ адиблар С.Шерозий, Маҳмуд Паҳлавий, истедодли санъаткорлар Комилжон Отаниёзов, О.Отажонов, Коммуна Исмоиловалар кабиларни тухфа этган.

Хива ва Урганч шаҳарларидаги қалъалар, масжидлар, мақбаралар, савдо марказлари ва бошқа юзлаб тарихий ёдгорликлар минг йиллик тарихга эгадир. Археологлар, тадқиқотчилар (Пирмат Шермухамедов ва б.қ) ва тарихчиларнинг такидлашича Хоразм ва Қорақалпоғистон воҳаси қадимги даврларда ямياшил боғлар, зилол сувларга бой бўлган. Шу сабабдан бу жойларда катта қалъалар, қўрғонлар кўп қурилган. Лекин улардан биронтаси ҳам сақланиб қолмаган. Чунки Эрон, Турк, Мўғул ва б.қ. давлатларнинг босқинчилик урушлари барча жойларни хонавайронликка айлантирган. Шунингдек турли табиий офатлар, айниқса саҳро ва чўллардан эсан кучли бўрон, шамол, тўфонлар кум, тупроқ туз ва б.қ чиқиндиларни учириб келиб, бутун воҳани кўмиб ташлаган. Сўнгги 20-30 йил давомида олиб борилган археологик изланишлар, қазилмалар 4-5 м. ва ундан ҳам баландроқ кум уюмлари (дархон) тагида ётган энг қадимги шаҳар ҳамда қўрғонларнинг деворлари, турли буюмлар, жанг қуроллари топишга мувоффақ бўлинди.

Хива, Нукус ва Урганч шаҳарларнинг кўрки сўнгги 10-15 йил давомида анча ўзгарди. Янгидан қурилган касб-ҳунар коллежлари умумтаълим мактабларнинг ўқув бинолари, маданий ва савдо марказлари, спорт иноотлари шаҳарларнинг замонавий тус олишига ҳисса қўшмоқда. Жалолиддин Мангуберди хотираси, Маҳмуд Акаремиеcнинг ташкил этилиши, “Авесто” китобининг ёзилишига 3 минг йил тўлиши, “Умид ниҳоллари” спорт мусобақаларининг ўтказилиши, маҳмуд паҳлавий хотирасига бағишланган халқаро кураш турнири ва б.қ кўплаб оммавий-маданий тадбирларнинг ташкил қилиши Хоразм ва Қорақалпоғистон воҳасининг шуҳратини оширди. Бу тадбирлар асосида ўша юртларга ҳам сайр-саёҳат уюштиришни давр тақазо этади.

Ўзбекистоннинг сайр-саёҳатларига бой бўлган масканлари деярлик барча вилоятларда мавжуд. Фарғона, Андижон, Наманган шаҳарлари ва б.қ. кичик шаҳарларда (Кўкон, Марғилон, Асака, Чуст, Поп ва ҳ.к) ҳам тарихий ёдгорликлар мавжуд.

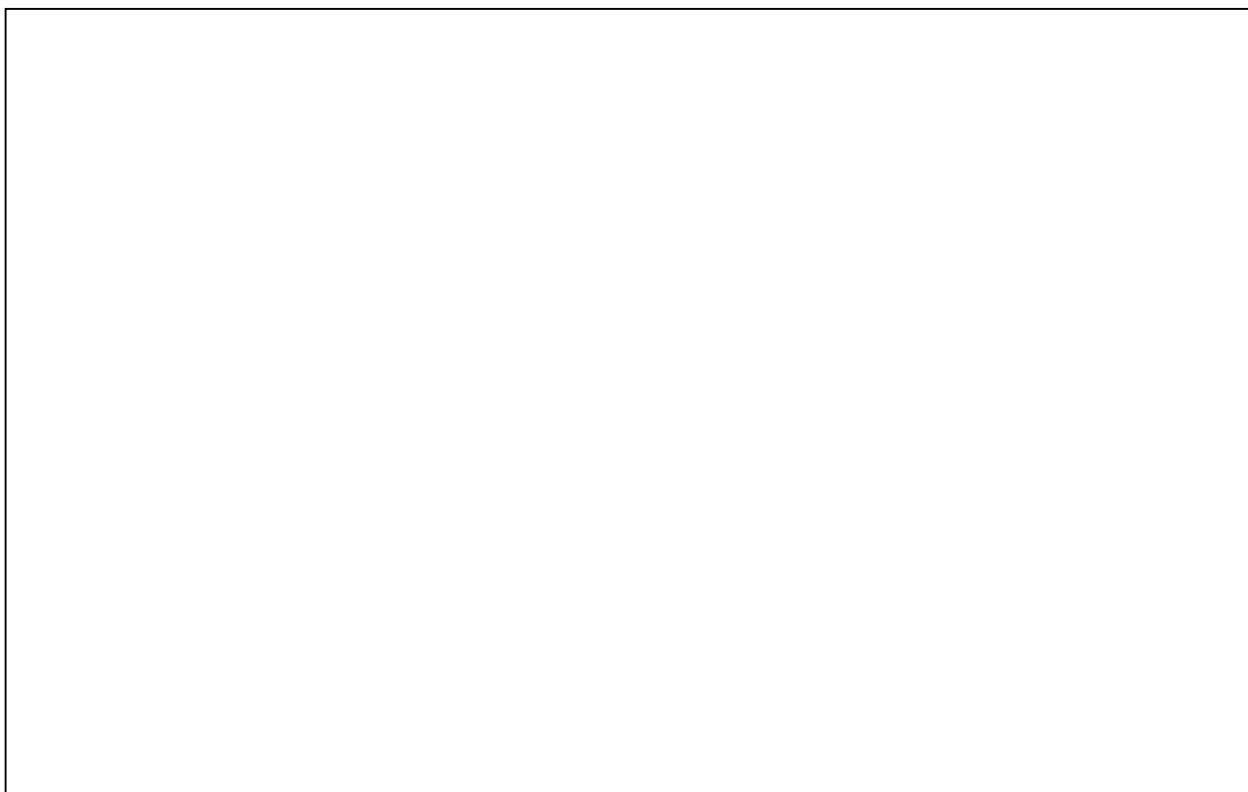
Ал Фарғоний, Бобораҳим Машраб, Мухаммад Бобур, Ҳамза Ҳакимзода каби улуғ алломалар, давлат арбоблари, санъаткорларнинг ҳаёти билан боғлиқ зиёратгоҳ жойлар жуда кўп. Уларни фақат маҳаллий халқгина эмас, балки Республиканинг бошқа ҳудудларидаги ўқувчи-ёшлар, талабалар, меҳнаткашлар ҳам сайр қилиб, томоша қилишларига арзийди.

Оҳангарон, Олмалик, Бекобод (Тошкент вилояти), Сирдарё, Гулистон, Янгиер (Сирдарё вилояти), Зомин, Бўстон, Пахтакор, Жиззах, Фориш, Бахмал (Жиззах вилояти), Жомбой, Челак, Қўшробод, (Самарқанд вилояти), Хатирчи Навоий, Учқудук, Зарафшон (Навоий вилояти), Қизил тепа, Қора кўл, Когон (Бухоро вилояти), Китоб, Шахрисабз, Қарши (Қашқадарё вилояти), Денов, Термиз, Жарқўрғон (Сурхандарё вилояти) ва б.қ жуда кўп кичик шаҳарлар, қўрғонлар ҳам баъзи бир тарихий ёдгорликлар, замонавий хотирлаш масканлари ва б.қ. обидаларга эга. Бундай масканларга ҳам аҳолининг сайр-саёҳатларини ташкил қилиш, уларни оммавий ахборот воситалари, телерадиоларда

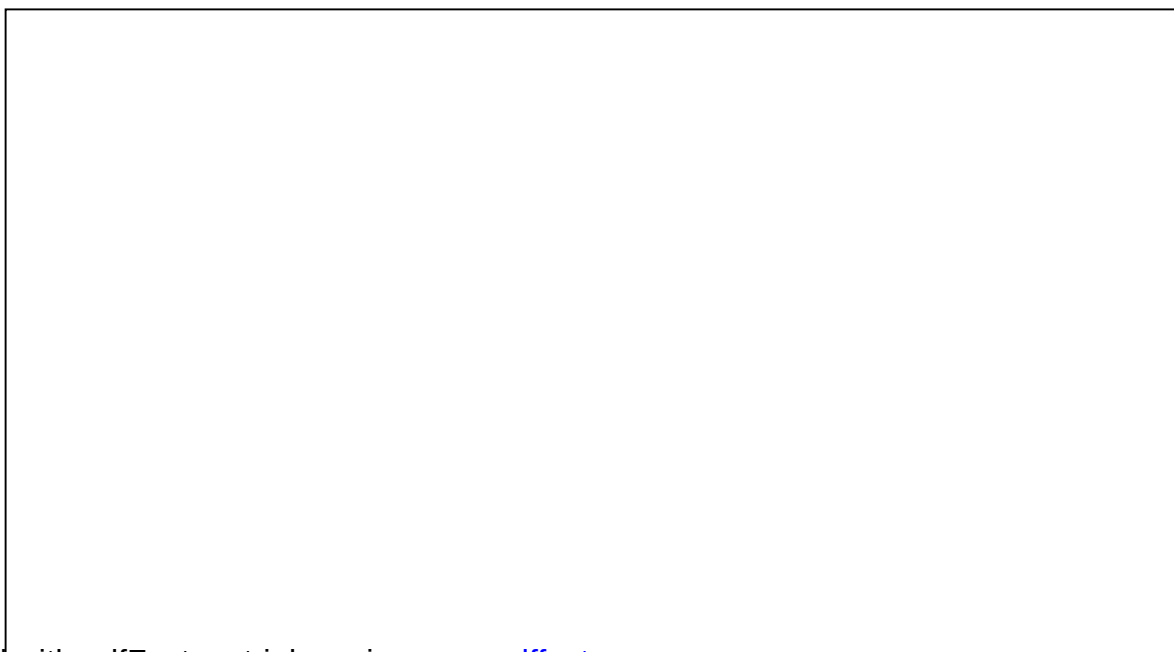
кенг тарғибот қилиш лозим. Бунинг негизида ёшларва меҳнаткаш оммани маънавий жиҳатдан тарбиялаш, оан Ватанга садоқат ҳис-туйғуларини мустаҳкамлаш, ўтмиш тарихимизни ўрганиш билан авлод-аждодларимизга тасаннолар билдириш каби эзгу-ниятлар мавжуд бўлади.

Хулоса қилиб айтганда юртимизнинг ҳарбир бурчаги, бир қарич ери азиз ва мўътабардир. Уларни кўриш, ўрганиш ва эъозлашда сайр-саёҳатларнинг мазмуни муҳим аҳамиятга эгадир.

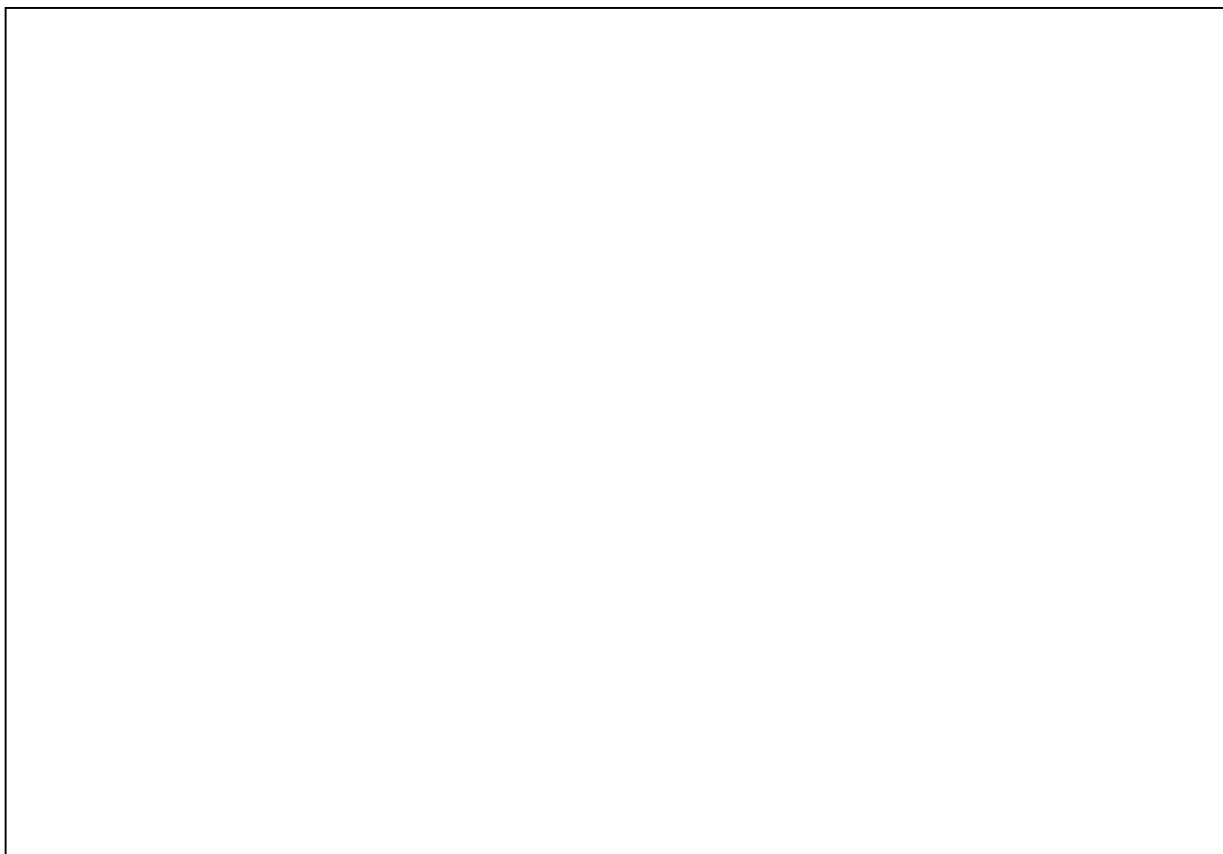
Самарқанднинг тарихий ёдгорликларидан наъмуналар.

Регистон. Шердор мадрасаси.

Амир Темур мақбарасининг пештоқи.

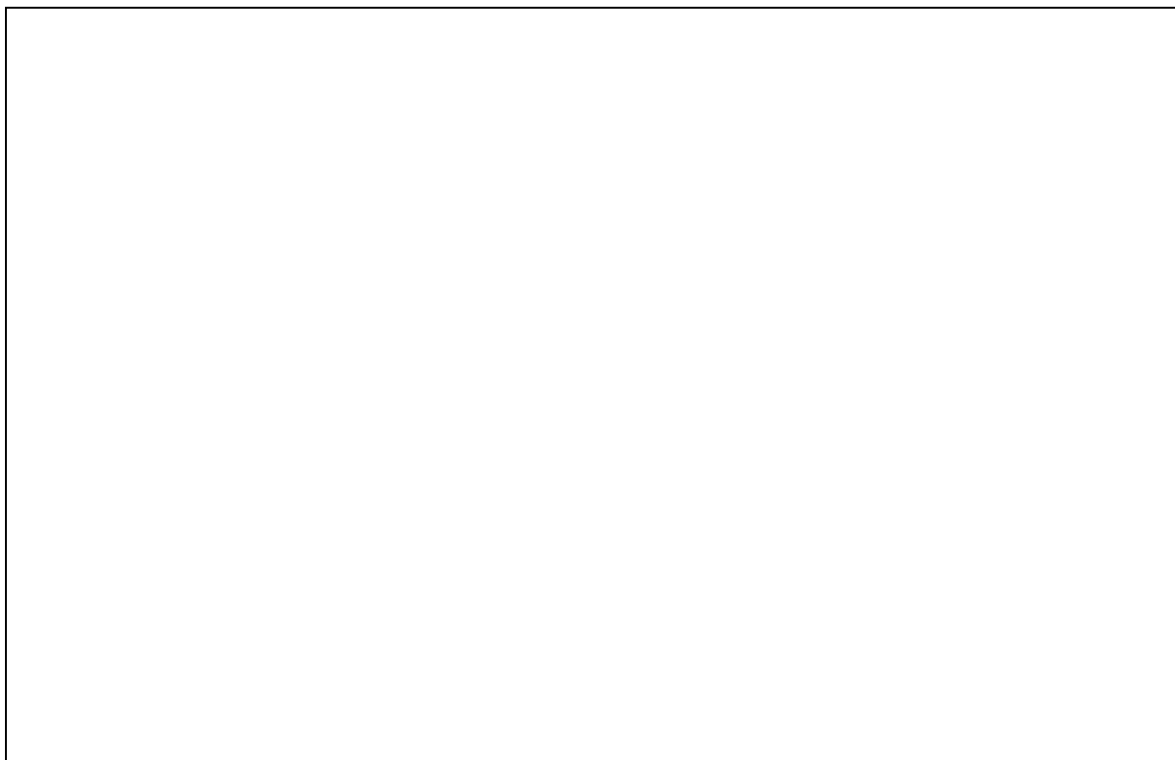

Амир Темур ҳайкали.

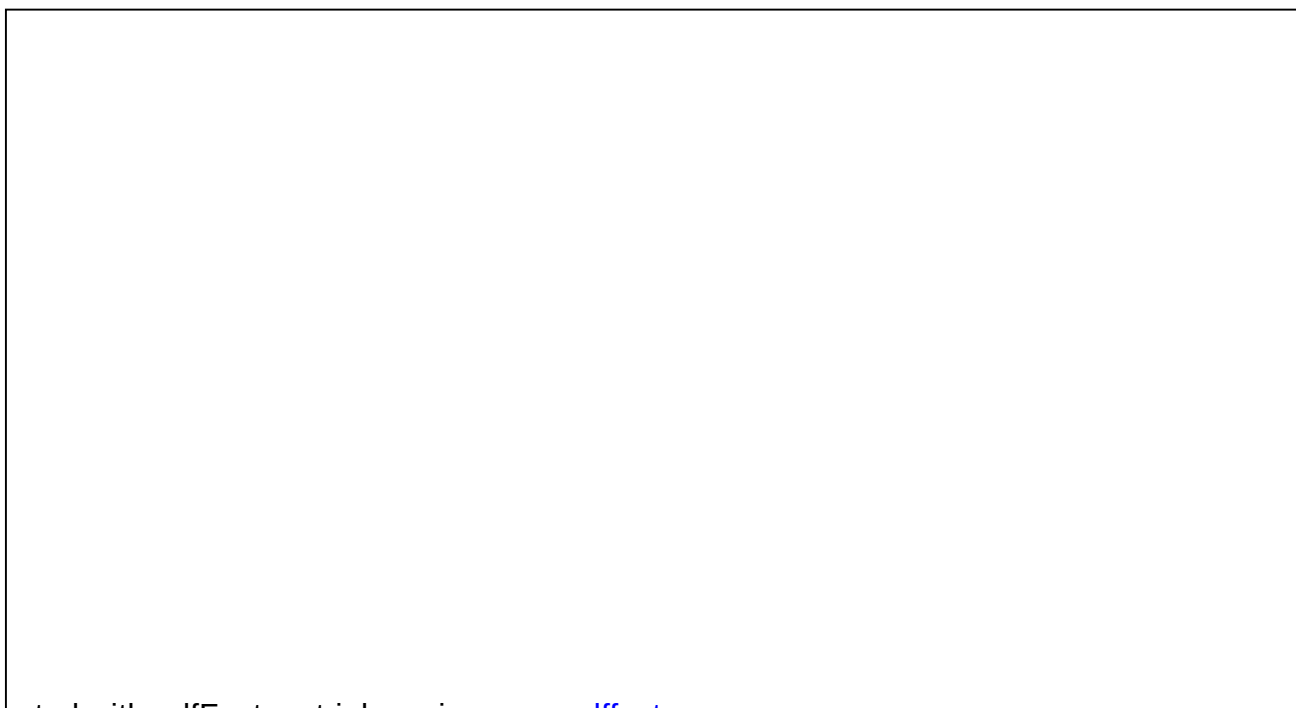
Бухоронинг тарихий обидаларидан наъмуналар.

Улуғбек мадрасаси.

“Бухоро” меҳмонхонаси.

Намозгоҳ масжиди.

Бухорода оқшом

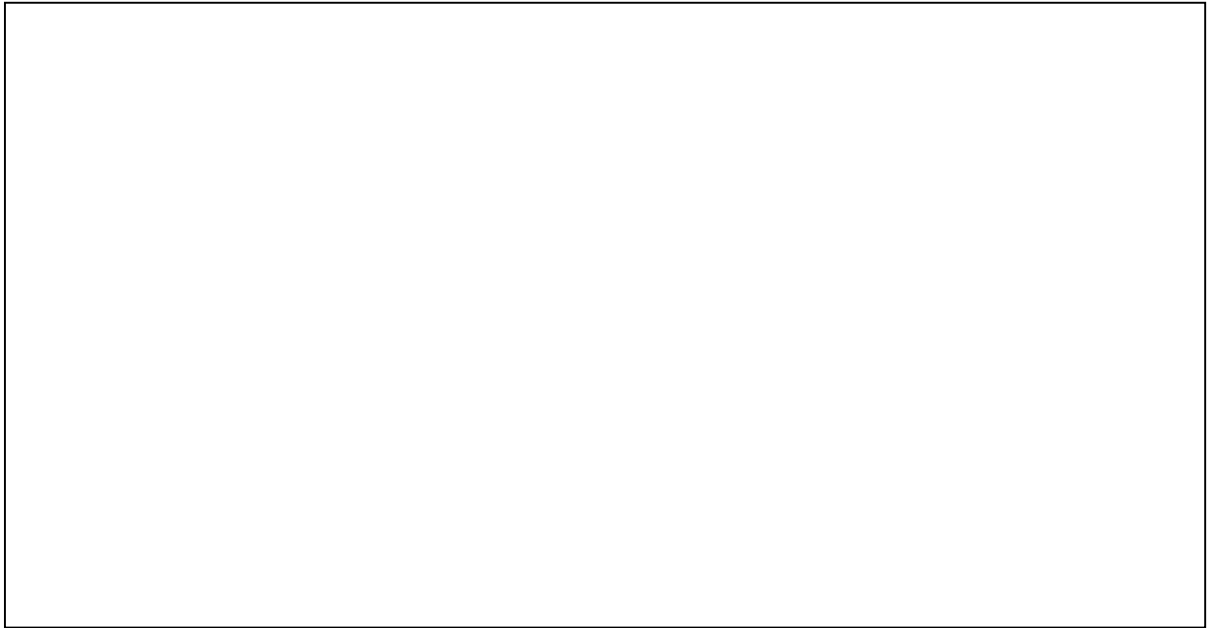

Қадимий нақш.

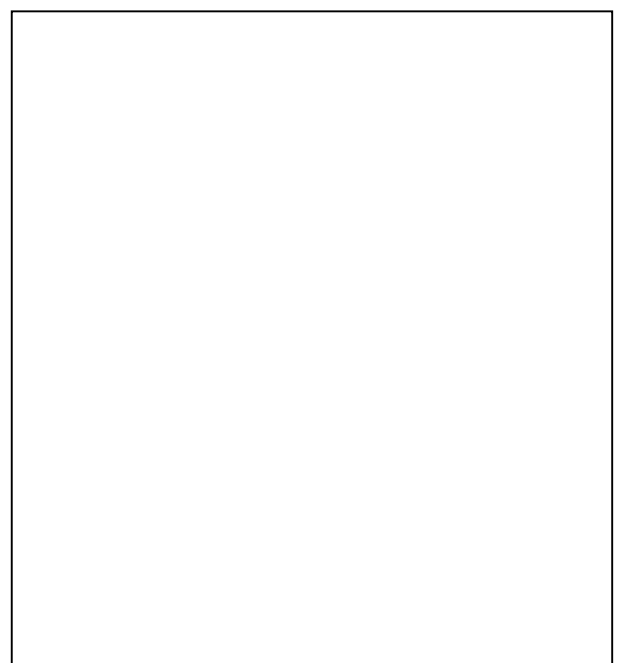
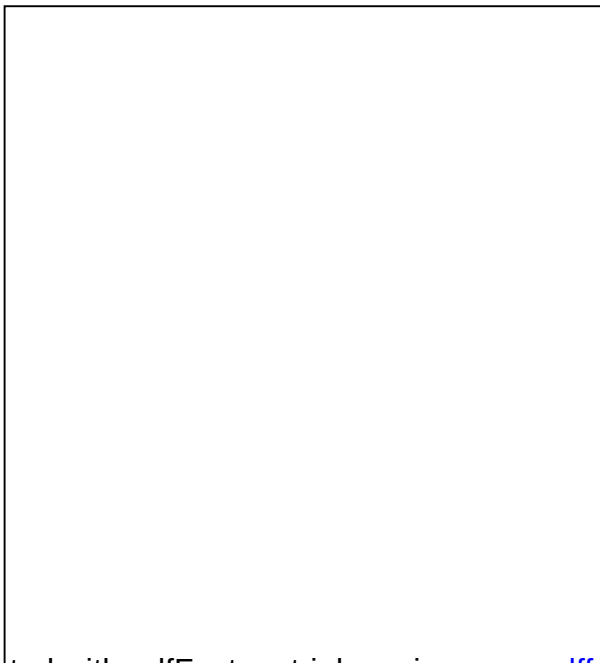
Хоразмнинг тарихий ёдгорликларидан наъмуналар.

Хива манзараси

Қўхна Арк дарвозаси.

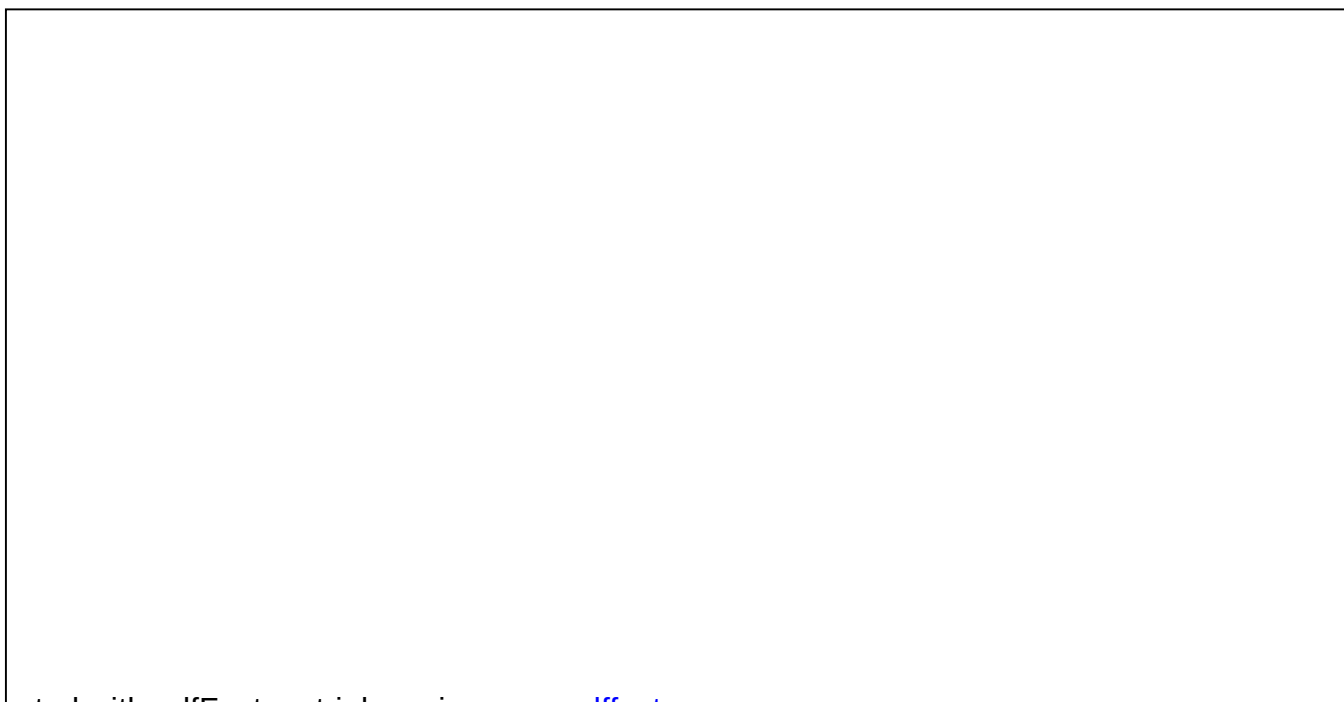

Тошҳовли саройи. Ҳарам

Қозикалон мадрасаси. Нақшинкор эшик

Нуриллабой саройи.

Хиванинг умумий кўриниши.
3.2. Буюк Ипак йўли ҳақида баъзи маълумотлар.

Ипак (шойи хомашёси) йўли деб аталишининг асосий сабаби шундаки, кадимги даврларда Хитой, Миср, Ҳиндистон, Европа мамлакатлари орасида савдо ишлари мавжуд бўлиб, уларни боғлаган ораликлар, масофалар, турли манзилгоҳлар мавжуд бўлган. Бунда карвонларга (туя, от, хачир, эшак, арава ва ҳ.к) ортилган турли-туман истемол-товар моллари давлатлар ўртасида олди-берди (савдо) қилинган. Улар орасида Хитойнинг ипаклари, шойидан тўқилган ранго-ранг матолари чинни буюмлар ва бошқатурли хил нарсалар асосий ўринда турган. Ўз навбатида Миср, Техрон, Болкон ва б.қ Европа мамлакатларининг рангли металлдан (олтин, кумуш, мис, жез ва ҳ.к) ясалган қуроллари, тақинчоқ безаклари, уст-бош кийимлар Хитой томонга чўзиладиган карвон йўлларида савдо қилинган.

Тарихий манбаъларнинг гувоҳлик беришича Хитойдан бошланган Буюк Ипак йўлининг ташкил этилиши эрадан аввалги II-I-асрларга тўғри келади. Дастлабки даврларда (янги эранинг X-XII-асрларигача) карвон йўллари асо-

сан Марказий Осиёдан ўтиб, Миср, Ўрта ер денгизи атрофи, Ҳиндистон ва улар билан яқин мамлакатларни туташтирган. Кейинги даврларда эса Чингизхон босқинчилиги ҳамда уларнинг авлодлари томонидан ҳукумронлик натижалари асосида шимолда янги қарвон йўллари вужудга келган. Бу асосан Қозоғистон, Ўрда, Каспий ёқалари бўйлаб Европа мамлакатларини бирлаштирган.

Ҳитойнинг Марказий Осиё ва унинг жанубий томонларини босиб олиши натижасида қарвон йўллари Ҳиндиқум тоғлари оралиқлари орқали Афғонистон, Ҳиндистонга қарвон йўллари очилган.

Кемаларнинг яратилиши ва мамлакатлар ўртасида турли хил савдо моллари, ҳарбий қурооларнинг тарқатилиши туфайли қарвон йўлларида денгиз-сув йўллари ҳам қўшилган. Яъни Ҳитой дарё ва денгиз йўлларида фойдаланиб ўзининг буюмларини Ҳиндистон орқали Араб мамлакатлари ва рус, Япон йўллари орқали Европага етказишга мувоффақ бўлган. Ўз навбатида эса у мамлакатлар ҳам шу йўллар орқали Ҳитой ва унинг йўлидаги мамлакатларга ўзларининг савдогир молларини чиқариб, олди-берди ишлари ривож топган. Шундай бўлсада Марказий Осиёда ўтадиган қарвон йўллари ўз моҳиятини йўқотмаган. Бунинг сабаблари асосан икки йўналишдан иборат бўлган. Яъни, биринчидан Ҳитой шойиси ва чинни буюмларига харидорлар бу йўлда кўпроқ учраган. Иккинчидан эса Эрон, Туркия, Миср, Болқон мамлакатлари ишлаб чиққан металл буюмлар, жун, тери ва озиқаларни савдога чиқариш бу йўл қулайроқ бўлиб ҳисобланган. Шу сабабдан бу қарвон йўллари тарихда Буюк Ипак йўли номини олган.

Шанхай (Ҳитой) ва бошқа йирик шаҳарлардан чиққан катта қарвонлар Манжурия (Тибет)-Ўркент, Андижон, Қўқон, Хўжанд, Ховос, Ўра Тепа, Зомин, Жиззах, Сарбозор (Ғаллаорол), Булунғур, Жомбой, Самарқанд, Катта қўрғон, Малик чўли, Бухоро, Ашгабад, Техрон, Миср, Дамашқ ва Болқон мамлакатларига етиб борган. Бу катта қарвон йўлининг ўз атрофларида ҳам катта-кичик тармоқли қарвон йўллари бўлиб, маҳаллий халқларнинг истемол молларини сотиб олиш, ўзининг молларини сотиш, алмаштириш, дам олиш, ҳордиқ чиқариш, жойларни ўрганиш, изланиш каби ижтимоий турмуш фаолиятлари юритилган. Уларни қуйидаги йўналиш тармоқларида кўриш мумкин. Яъни ҳозирги Ўзбекистон ҳудудларидан ўтган Буюк Ипак йўли тармоқлари: Андижон: Асака-Наманган, Чуст-поп, Учқўрғон, Қўқон, Марғилон, Фарғона, Шохимардон, Исфара, Конибодом (Тошкент ҳудудлари), Қамчиқ давони орқали оҳангарон, Олмалиқ, Пискент, Тошкент, Хўжанд (Тожикистон)-Ховос-Ўрта Тепа-Зомин, Жиззах йўлидан: Фориш, Нурота, Қозоғистон чўллари. Жиззах-Сарбазар, Булунғур-Жомбой-Самарқанд йўлидан: Ғазара, Челак, Иштихон, Митан, Қўшробод, Нурота, Самарқанд: Қоратахтача (Омонқўтон) давони орқали Китоб, Шаҳрисабз, Қарши, Термиз, Самарқанд-Бухоро йўлидан: Катта қўрғон, Оқ тош, Хатирчи, Нарпой, Кармана (ҳозирги Навоий шаҳри)-Қизил тепа, Қорақўл, Олот ва ҳ.к.

Эътироф этиш лозимки, Буюк Ипак йўлининг Ўзбекистон ҳудудларидан ўтиши фақат савдо-сотиқдагина эмас, балки ижтимоий-маданий турмуш шароитларини яхшилаш, халқаро алоқаларни боғлаш, қурилиш ишларини

амалга ошириш, таълим-тарбия жараёнларини бойитиш каби жараёнларга ҳам ижобий таъсир ўтказган. Шу сабабдан Маҳмуд Қашғарий, Имом Ал Бухорий, Абу Али Ибн Сино, Алишер Навоий, Бобораҳим Машраб каби маърифат, тиббиёт доҳаларининг бу катта қарвон йўлларида кезишлари, илмий-ижодий фаолиятлар билан шуғулланишлари юзага келган.

Қолаверса Амир Темур, Мирзо Улуғбек, Муҳаммад Бобур каби давлат арбоблари Буюк Ипак йўлидан мақсадли фойдаланиши учун ўзларининг амалий ҳиссаларини қўшган. Бу эса хорижий мамлакатларнинг элчилари, сайёҳлари, саргузаштлик билан шуғулланувчиларга катта имконият яратган. Шунингдек Туркистон ўлкасининг савдогарлари, элчилари, солномачилари, ижод билан шуғулланган иқтидорли ишбилармонлари ҳам чет мамлакатларга чиқишга муяссар бўлишган.

Қадимги Буюк Ипак йўли жаҳондаги жуда қўп йирик мамлакатларнинг тарихчи, археологлари, файласуфлари ва б.қ соҳалардаги олимлари (Франция, Германия, Англия, Япония, Араб мамлакатлари ва ҳ.к) диққат эътиборини жалб қилиб келган. Шу сабабдан ҳам XX асрнинг сўнгги йилларида (1980-1990) бирлашган миллатлар ташкилотининг (БМТ) махсус қарори асосида Буюк Ипак йўлини ўрганиш амалга оширилди.

Шу асосда ЮНЕСКОнинг махсус комиссияси тузилиб, унинг таркибида Ўзбекистонлик олимлар, сайёҳлар ҳам фаол иштирок этишди. Натижада Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Урганч, Хива шаҳарларидаги тарихий ёдгорликлар ЮНЕСКО муҳофазасига ўтказилди. Яъни уларни таъмирлаш, муҳофаза қилиш, халқаро туризм масканларига айлантиришда бевосита ёрдам қилмоқда. Шу сабабдан ҳам ЎзРВМнинг махсус қарори билан Ўзбек туризми компанияси ташкил этилиб (1995) мамлакатимизда халқаро туризмни ривожлантириш йўлга қўйилди. Айниқса ЎзРнинг “Туризм тўғрисида”ги қонуни (1999) ҳамда республика ҳукуматининг туризмни ривожлантириш ва мутахассис кадрлар тайёрлашни йўлга қўйиш соҳасидаги қарорлари (1999 йил, август) муҳим аҳамият касб этмоқда. Тошкент давлат Иқтисодиёт университети таркибида туризм факультети ташкил этилди. Шунингдек Самарқанд, Бухоро ва яна бир қатор жойларда касб-ҳунар туризми коллежлари, туризм бўлимлари ишга туширилди. Бу ўқув юртларининг асосий вазифаси мамлакатнинг тарихий ривожланиши, Буюк Ипак йўлининг аҳамиятини бўлажак мутахассисларга ўргатишдан иборатдир. Шу билан биргаликда сайёҳларга (маҳаллий ва хорижий сайёҳлар) маданий хизмат қилиш, яъни меҳмонхоналарга жойлаштириш, озиқ-овқатлар билан таъминлаш, автоуловларни ташкил этиш, йўлбошчилик (экскурсовод) қилиш, маданий хордиқ чиқариш (театр, кино, спорт, гўзал манзарали жойларни томоша қилиш ва ҳ.к) каби турли-туман фаолиятларнинг ташкилий асослари ҳам ўргатилади. Бўлажак мутахассислар моддий-техник таъминот, тежаш (эконом қилиш), бухгалтерия ишлари, тижорат, савдо ва б.қ қўп соҳалардаги назарий билим ҳамда амалий фаолиятларни ҳам эгаллашади.

Такидлаш лозимки, туризм бўйича ўқитиладиган махсус фанларнинг дастурларида фақат сайр (экскурсия) ишларигина мазмун топган. Туризм мақсад, мазмун ва моҳият жиҳатдан қўп тармоқли соҳа сифатида фақат тарихий

ёдгорликлар, маданий обидаларни томоша қилиш билан чегараланмайди. Балки табиатни севувчи, жисмонан чиниқишни ҳамда ўлкани ўрганишни мақсад қилиб қўйган ёшлар ва меҳнаткашларга ҳам хизмат қилади.

Бу йўлда оммавий (гурух) равишда табиат қўйнига чиқиш, соф ҳаводан тўйиб нафас олиш, зилол сувлардан баҳраманд бўлиш (ичиш, чўмилиш), қуёш нурларида тобланиш, юкларни кўтариб узоқ масофаларга, айниқса тоғли жойларда пиёда юриш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу сабабдан пиёда юриш саёҳатларини туризм мутахассисларига ўргатиш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун эса аввало ўқув дастурларига уни киритиш, шу асосда махсус пиёда юриш (бир кунлик ва кўп кунлик) саёҳатларини доимий равишда ташкил қилиш лозим бўлади.

Хулоса ўрнида айтиш жоизки, Буюк Ипак йўлининг Ўзбекистон ҳудудларидан ўтиши тарихий жихатдан муҳим аҳамиятга эгадир. Бунда милалатимизнинг жаҳон халқлари орасидаги обрўйи, шон-шухратининг ошиши, тарихий ёдгорликларимиз, буюк алломаларимизнинг сўнмас фаолиятларини ўрганишда юртимиз аҳолиси ва хорижий сайёҳларнинг ташриф буюришлари муҳим ўрин эгаллайди.

Мустақиллик шарофати туфайли маданий обидалар, тарихий ёдгорликлар қайта таъмирланмоқда, янгидан маданият, спорт, таълим, санъат, сайёҳлик манзиллари, масканлари ташкил этилиб, қошоналик қасрлар, архитектура қурилишлари пайдо бўлмоқда.

Туризмни ривожлантириш билан боғлиқ бўлган қонунлар, қарорлар асосида мутахассис кадрлар тайёрлаш, сайёҳларга маданий хизмат қилиш йўлида халқаро андозаларга (стандарт) мос бўлган сайр-саёҳатлар оммавий маданий тадбирлар амалга оширилмоқда. Энг муҳими эса ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткашлар оммаси учун турли шаҳарлар, ҳатто хорижий мамлакатларга саёҳат қилишга шарт-шароитлар яратилмоқда.

Ўз ўрнида айтиш лозимки, туризм соҳасида кадрлар тайёрлаш, уларнинг фаолиятида сихат-саломатликни яхшилаш ҳамда жисмонан баркамолликни таъминлашда гўзал ва хушманзарали жойларга пиёда юриш саёҳатларидан мақсадли фойдаланишни изга тушириш керак бўлади.

Ўз-ўзини назорат қилиш ва текшириш учун саволлар.

1. Буюк Ипак йўли қачон ва қаерда пайдо бўлган?
2. Катта қарвонлар қайси йўллардан ўтган?
3. Ипак йўли тармоқлари ва асосий масканларда нима билан савдо қилишган?
4. Ўзбекистоннинг қайси ҳудудлари ипак йўли билан боғланган?
5. Савдо, тижорат ишлари қандай амалга оширилган?
6. Қадимги буюк ипак йўли мамлакатимиз ҳудудларида нималарга асос солган?
7. Мустақиллик туфайли туризм бўйича кадрлар тайёрлаш қачон ва қаерларда бошланди?
8. Туризм соҳасидаги кадрларнинг энг асосий фаолиятлари нималардан иборат?
9. Сайр (экскурсия) ва саёҳатларнинг (пиёда юриш) аҳоли учун қандай аҳа-

мияти бор?

10. Пиёда юриш (Бир кунлик ва кўпкунлик) саёҳатларига сизнинг майлингиз (хоҳиш, истак) қандай?

IV-БОБ. ОММАВИЙ ПИЁДА ЮРИШ САЁҲАТЛАРИ.

4.1. Соғломлаштирувчи оммавий пиёда юриш саёҳатларининг тарбиявий аҳамияти.

Соғломлаштириш деганда фақат тиббий ёрдамгина (дориворлар) тушунилмасдан, балки жисмоний тарбиянинг у ёки бу воситалари, айниқса пиёда юриш саёҳати (туризм) орқали амалга ошириладиган хилма-хил тадбирларни ҳам эътироф этиш лозим.

Ижтимоий турмуш шароити, айниқса меҳнат жараёнларида (ишга етиб бориш, меҳнат қилиш ва уйга қайтиш) пиёда юриш маълум даражада бажарилади. Бу амалий фаолиятларнинг ҳам сиҳат-сакломатликни сақлаш, уни яхшилаш борасида ўзига хос хусусиятлари мавжуддир. Лекин тоғли жойлар, дарё, кўл, сув омбори соҳиллари, яшил ўтлоқлар, соя-салқин жойларга бориб дам олиш, ҳордиқ чиқаришда пиёда юришнинг ўзгача гашти бўлади. Чунки, оила аъзолари ёки гуруҳ (ўқувчи-ёшлар, талабалар, меҳнаткашлар ва ҳ.к) бўлиб, керакли жиҳозлар, кийим-кечаклар, озиқ-овқатларни кўтариб, орқалаб

юриш, камида 10-15 км. Масофани (бир кун давомида) пиёда ўтиш саёҳатларининг пойдевори бўлиб ҳисобланади. Ҳар 30-45 дақиқада (саёҳатчиларнинг тайёргарлигига қараб ўзгариш мумкин) 3-5 дақиқа қисқа дам олиш (привал), ҳожатларни чиқариш қатнашчиларнинг ўта толиқмаслигини таъминлайди. Йўлда кетатуриб атрофларни кузатиш, ўсимлик ва ҳайвонот оламини ўрганиш саёҳатчиларнинг табиат манзараларига бўлган қизиқишларини оширади. Паст-баланд, қир-адирлардан ўтиш, қиялик, сойликлардан тушиш, арик ва катта сувлардан сакраб, кечиб ўтиш жараёнлари амалий (жисмоний) ҳаракатларни кучайтиришни талаб этади. Тушки овқатланиш, дам олиш (катта привал) жараёнида атроф-муҳитга томоша қилиш, зилол сувларда чўмилиш саломатлигига мустаҳкамлайди.

Кечки (тунаш) дам олиш пайтида овқат пишириш, чой қайнатиш, иси-тиш, кийимларни куриштиш (зарур бўлганда), гулхан ёқиш учун ўтин ғамлаш муҳим аҳамиятга эга. Шунингдек давра қуриб биргаликда овқатланиш, гулхан атрофида суҳбат уюштириш, қўшиқлар айтиш, рақсларга тушиш қатнашчиларнинг кайфиятини кўтаради. Ғам-ташвишлар бир паст бўлсада унутилади. Бу жараёнлар ижтимоий-тарбиявий хусусиятларни мужассамлаштирган ҳолда дўстлик, ўзаро ҳамкорлик, меҳрибонлик каби фазилатларни тарбиялашда хизмат қилади.

Табиат қўйнига уюштирилган пиёда юриш саёҳатининг мақсади ва белгиланган режалар асосида турли фаолиятлар амалга оширилиши мумкин.

Ўқувчи-ёшларва талабалар бундай саёҳатларда қуйидаги тадбирларни бажаришлари мумкин бўлади, яъни:

1. Туризмни ўрганиш.
2. Табиат манзараларини томоша қилиш.
3. Жисмоний жиҳатдан чиниқиш.
4. ўсимликлардан гербарийлар ясаш.
5. Турли ҳашоратларнинг (капалак, ниначи, чумоли, қўнғиз ва ҳ.к) тузилишини ўрганиш.
6. Парандаларнинг (бургут, калҳат, лочин, қарчиғой, каклик, қарғалар ва ҳ.к) турларини аниқлаш.
7. Ҳайвонот (чўчка, кийик, олқар, тошбақа, юмронқозик, жайра, илон ва ҳ.к) олами билан танишиш.
8. Нодир тошларни (ярқироқ, рангли, турли шакллар ва ҳ.к) излаш ва йиғиш.
9. Қуриган шохлар, илдизлардаги турли шаклларни (одам, ҳайвонлар ва бошқаларга ўхшаш) топиш, уларни йиғиш.
10. Тупроқ таркиби, ранги ва функцияларини ўрганиш.
11. Дарахтларнинг турларига қараб уларнинг номларини аниқлаш.
12. Чорвадор ва ўрмон хўжалиги (табиатни қўриқлаш) ходимларининг ижтимоий турмуш шароитлари билан танишиш ва лозим бўлса уларга беминнат кўмаклашиш.
13. Саёҳат якунига бағишлаб гулхан уюштириш (кўпкунлик саёҳатларда). Бунда барча фаолиятларга баҳо бериш, келажакда яна саёҳатларни режалаштириш.

Юқорида зикр этилган тадбирлардан маълумки, пиёда юриш саёҳатлари мазмун ва моҳият жиҳатдан қатнашчиларни ҳар томонлама баркамол қилиб тарбиялашда хизмат қилади.

Катта ёшдаги кишилар меҳнат жамоалари асосида гуруҳ (10-15) киши бўлиб бир кунлик ёки тунаб келиш (2-3 кун) шарти билан пиёда юриш саёҳатларини ўтказишлари мумкин.

Бунда асосан қуйидаги фаолиятлар талаб этилади, яъни:

1. Мақсад ва вазифаларни аниқ белгилаш.
2. Жисмоний ҳолатига қараб юкларни (кийимлар, озиқ-овқатлар, жиҳозлар, керакли буюмлар ва ҳ.к) аниқлаш.
3. Йўналишнинг (маршрут) шароитига (тоғли, тоғ олди ёки сувлик соҳиллар) қараб юриш тезлиги (соатига 3-4 км) ва дам олиш (лаҳзалик тўхташ 5-10 дақиқа) меъёрларига эътибор бериш.
4. Тушки ва кечки дам олиш жойини белгилаш, уларга тайёргарлик кўриш (ўтин йиғиш, овқат тайёрлаш ва ҳ.к).
5. Атроф-муҳитни кузатиш, қир-адир, сойликларга сайр қилиш, чўмилиш, машқлар бажариш, тўп ўйинлари.
6. Давра суҳбатларида табиат манзаралари, қўриқхона, қолган тассуротлар ҳақида баҳслар қилиш.
7. Спирт ичимликларининг зарарли хусусиятларини муҳокама қилиш, яъни унинг тоғ шароитларда юришдаги салбий томонларини (чарчаш, толиқиш, нохуш сезиш, хансираш ва ҳ.к) ифода этиш.
8. Келгувси саёҳатларда даврани кенгайтириш режаларини тузиш.

Хулоса, шундаки, пиёда юриш саёҳатлари оммавийликни талаб этувчи ва қатнашчиларни соғломлаштирувчи хусусиятга эгадир. Шу жиҳатдан ҳам пиёда юриш натижасида атроф-муҳитни томоша қилиш, изланиш ҳамда тадқиқот ишларини олиб бориш имкониятига эга бўлади.

Энг муҳими эса фаол ҳаракатларни бажариш йўлида турли тўсиқликлардан ўтиш, соф ҳаводан нафас олиш, куёш нурларида товланиш билан саломатликни мустаҳкамланади. Масофалар қатнашчиларнинг ёши, саломатлиги ва қизиқишларига қараб белгиланади ва қулай жойлар танлаб олинади.

4.2. Пиёда юриш саёҳатларини ташкил қилиш ва ўтказиш масалалари.

4.2.1. Ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг саёҳатлари.

Ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг пиёда юриш саёҳатлари асосан икки мақсадда, яъни “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестлари талабларини бажариш ҳамда атроф-муҳит билан танишиш учун ташкил этилади. Бу саёҳатлар бир кунлик ва тунаб келиш (2-3 кунлик) шаклида бўлиши мумкин. Шунингдек ёзги таътил пайтларида (соғломлаштириш оромгоҳлари ва спорт масканлари) кўп кунлик (8-10 ва ундан ортиқ) пиёда юриш саёҳатларини уюштирилади. Бундай саёҳатлар ўқув юртлари жисмоний маданият жамоалари кенгашининг (ЖМЖ-спорт клуб) йиллик режалари асосида ташкил

этилади. Қайси ўқув юртида туризм клуби ёки сексияси (тўғарак) расмий равишда ташкил этилган бўлса, уларнинг мустақил режалари ҳам бўлади.

Саёҳатларнинг қайси тури (пиёда юриш, тоғ туризми ва ҳ.к) ёки шакли (бир кунлик, тунаб келиш, кўп кунлик) бўлмасин уларни ташкил қилиш ва ўтказиш учун ягона талаблар қўйилади, яъни:

1. Ўқув юртида туризм тўғарагини (секция) ташкил этиш.
2. Жамоатчи фаолларни (инструктор-методист, ташкилотчи) тайёрлаш.
3. Туристик жиҳозларни жамғариш ёки ижарага олиш.
4. Тўғарак қатнашчиларини туризм билан назарий жиҳатдан қуроллантириш, уларни жисмонан тайёрлаш.
5. Тонографик тушунчалар, биринчи тиббий ёрдам ва табиатни муҳофаза қилиш йўлларини ўргатиш.
6. Ўқув йили давомида дам олиш кунлари ёки таътил пайтларида яқин атрофларга қисқа сайр-саёҳатлар ўтказиш. Бунда чодирларни ўрнатиш, атроф-муҳитни кузатиш, юриш йўллари чизмага (харита) тушириш, компас билан ишлаш каби амалий малакаларни ўргатиш.
7. Барча талаблар бажарилиб, маълум кўникмалар ҳосил қилинади ва тиббий кўрикдан ўтилади. Сўнгра бир кунлик саёҳатни ташкил қилиш мумкин бўлади.

Такидлаш лозимки, республикамизнинг деярлик барча ҳудудлари пиёда юриш саёҳатларига жуда қулай ҳисобланади. Яъни тоғ олди ва тоғли жойларда булоқлар, ирмоқлар, кичик дарёлар, сув омборлари мавжуд. Уларнинг атрофлари яшил ўтлоқ, дарахтзор, соя-салқин жойларга эга.

Фарғона водийсининг бутун атрофи тоғлар билан ўралган ва дарёлар, катта сой сувлари, ариқлар, каналлар билан таъминланган. Яъни саёҳатларнинг кўпчилиқ турларини ўтказиш имкониятлари бор.

Тошкент вилоятининг Хўжакент, Ғазалкент, Чирчиқ, Оҳангарон, Олмалик, Пискент, Бекобод каби ҳудудлари ҳам тоғ, дарё шароитларига эга.

Шу сабабдан ҳам Шоҳимардон (Фарғона), Арслонбоб атрофи (Андижон), Учқўрғон, Чуст, Поп (Наманган), Чотқол, Чимган, Қурама, Чорвоқ (Тошкент) тоғ оралиғи жойларида ўқувчиларнинг дам олиш оромгоҳлари ва талабаларнинг соғломлаштириш-спорт масканлари (Хумсон, Кумушкон ва ҳ. к) узоқ вақтлардан буён хизмат қилиб келади.

Сирдарё вилоятининг ўқувчи-ёшлари ва талабалари Сирдарё ва Дўстлик (собик Киров) канали соҳиллари, янги ўзлаштирилган жойлардаги (Ок олтин, Бахт, Янгиер ва ҳ.к) каналларнинг ёқаларидаги соғломлаштирувчи ва дам олиш оромгоҳларида саёҳатларни ўтказиш имконларига эга. Баъзи мактаблар, коллежлар ва университет жамоалари саёҳатларни Тошкент ва Жиззах вилоятининг тоғли жойларида уюштиришлари амалда қўлланилмоқда.

Жиззах вилоятининг Зомин ўрмон хўжалиғи, Бахмал ва Фориш томонларидаги кўрикхоналарда жойлашган ўқувчилар оромгоҳларида саёҳатларни ўтказишади. Жиззах Давлат педагогика институти жисмоний тарбия факультети талабалари билан ўқув машғулоти ва кўп кунлик пиёда юриш саёҳатларини Нурота тизма тоғлари (Учма, Осмонсой) ва Бахмал тоғларида ўтказиш бўйича анча тажрибаларга эга.

Самарқанд шаҳридаги ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг саёҳатлари Чўпонота (Зарафшон соҳили), Оҳалик, Омонқўтон, Ургут, Миронқўл каби тоғли ўрмонларда ташкил этилади. Вилоятнинг Булунғур, Жомбой, Тойлоқ, Ургут, Самарқанд, Қўшробод, Чархин каби туманларидаги тоғли жойларда саёҳат боб масканлар жуда кўп.

Қашқадарё, Сурхандарё вилоятларининг деярлик кўпчилик ҳудудлари (Китоб, Шаҳрисабз, Денов, Сариосиё, Жарқўрғон ва ҳ.к) Боботоғ ҳамда Помир тоғларининг этаклари билан туташ бўлиб, саёҳатларни мақсадли ўтказиш учун жуда қулай ҳисобланади. У ерлардаги ўқувчиларнинг ёзги дам олиш оромгоҳлари, айниқса Амир Темур ғори атрофларидаги сайёҳлар маскани мосламалардан кўп кунлик саёҳатларда фойдаланиш мумкин.

Юқорида баён этилган саёҳатларни ташкил этиш ва ўтказиш учун расмий рухсатлардан фойдаланиш тавсия этилади, яъни:

1. Ўқув юрти раҳбарининг буйруғи.
2. Моддий-техник ва молиявий харажатларни ҳал этиш.
3. Жисмоний тарбия ўқитувчилари сафидан танлаб олиб, уларни туризм қоидалари билан малакасини ошириш (тайёрлаш).
4. Ўқувчи-ёшлар ва талабалар ўртасида туризмнинг моҳиятини тарғибот қилиш.
5. “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестларининг талабларини бажаришга даъват этиш (тушунтириш).
6. ЎзРВМ нинг туризмни ривожлантириш тўғрисидаги қарори (1999 й) ва шу соҳада кадрлар тайёрлашни амалга оширишдаги фаолиятлар ҳақида суҳбатлар ўтказиш.
7. Имконият даражасида туристлар клубини ёки секция (тўғарак) ташкил қилиш.
8. Саёҳатчилар музейини ташкил этиш. Бунда ўлкашунослик ва табиатни муҳофаза қилишга доир кенг ўрин бериш.

4.2.2. Меҳнаткашларнинг саёҳатлари.

Мамлакатимизнинг йирик шаҳарларида ишлабчиқариш корхоналари хилма-хиллиги билан ўзларининг хусусиятларига эгадир. Шу асосда сўнгги йилларда қўшма корхоналар ташкил этилиб ишлаб чиқаришнинг салоҳиёти ва меҳнаткашларнинг мавқеи анча ошиб кетди. Уларнинг жисмоний маданият, спорт, туризм билан шуғулланишларига шарт-шароитлар яратилмоқда. Спорт клублар таркибида қатор спорт тўғараклари (секция) ёки терма жамоалар ташкил этилиб кўпчиликни ўзига бирлаштирмоқда. Улар таркибида альпинизм, тоғ туризми, авто туризм каби секцияларнинг мавжудлиги эътиборга моликдир.

Яна бир томони шундаки корхоналардаги касаба уюшмалари қўмиталарининг раҳбарлиги ва ҳомийлигида тоғли жойларда дам олиш уйлари, соғломлаштириш-спорт масканлари ҳам фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг иш мазмунида саёҳатлар ҳам ўрин эгаллаганлиги муҳим аҳамиятга эгадир.

Меҳнат жамоаларидаги кишиларни саёҳатларга жалб этиш асосан икки йўл билан амалга оширилмоқда, яъни:

1. Дам олиш уйлари, соғломлаштириш спорт масканларида хордиқ чиқарувчи ва даволанувчилар учун кунлик саёҳатларни ўтказиш.

2. Тажрибали ва ҳаваскор саёҳатчиларнинг режали бир кунлик, тунаб келиш ва кўпкунлик саёҳатларини уюштириш. Бу тадбирлар махсус тайёрланган йўриқчилар (методист, инструктор) томонидан ташкил этилиб, саёҳатлар мазмунли ва қизиқарли ташкил этилади. Тошкентдаги “Трактор”, “Тўқимачи”, Чирчиқдаги “Кимёгар”, Самарқанддаги “Кинап”, Навоийдаги Кон-металлургия заводи спорт клублари бу соҳада намунали фаолият кўрсатмоқда.

Расул Ҳамзатовнинг “Чўлга учмаган бургут-бургут эмас, чўлдан ўлжа билан тоққа қайтмаган бургут-бургут эмас” –деган фалсафий сатрларини саёҳатчиларга қиёслаш мумкин. Яъни йиллаб меҳнат қилган инсон сўлим гўша ва хушманзараларда хордиқ чиқармаса унинг қалбида ғамгинлик йиғилаверади. Ёки тоғли ва сувли яшил манзараларда пиёда кезиб, хордиқ чиқармаган инсон кўнгли ғашликдан ҳоли бўлмайди. Саломатлигидан нолиб юрган нимжон ёки хасталик одамлар тоғнинг зилол сувлари, салқин соялари, оромбахш этувчи шабадаларнинг қадрини билмайди. Демокчимизки, яхши имконият ва шарт-шароитларга эга бўлган зиёлилар, баъзи меҳнаткашлар табиат қўйнидан бебаҳра қолмоқдалар.

Пиёда юриш саёҳатларининг саломатликни яхшилашдаги фазилатлари ҳақида нақллар, мақоллар, оммабоп китоблар ниҳоят даражада кўп. Лекин уларни ўқимаган ёки ўқишга ҳафсаласи кам бўлган катта ва кичик ёшдаги меҳнаткашлар, зиёлилар, турли хил мутахассис эгалари кўпчилиқни ташкил этади. Қолаверса оммавий ахборот воситалари, телерадиоларда саёҳатлар ва уларнинг умрни узайтириш, иш қобилиятини ошириш, жисмоний баркамолликни тарбиялашдаги моҳиятлари ҳақида тарғиботлар кам олиб борилмоқда.

Анашу сабабларга кўра барча меҳнат жамоаларида туризм секцияларини ташкил этиш мақсадга мувофиқдир, бунда:

1. Туризмнинг мазмуни, мақсади ва ижтимоий-тарбиявий хусусиятлари ҳақида маърузалар, суҳбатлар, мулоқотлар олиб бориш.

2. Туризм билан доимий равишда шуғулланиб бораётганларни моддий тақдирлаш (мукофотлар, иш ҳақига қўшимчалар ва ҳ.к).

3. Туризм фаолларини (актив) махсус семинар машғулотларига тайёрлаш, уларнинг малакасини ошириш, иш ҳақи тўлаш.

4. Туристик жиҳозларни ғамлаш, уларни ижараларга бериш билан маблағ тўплаш.

5. Туризм бўйича мусобақалар ўтказиш, ғолиблар ва фаол иштирокчиларни рағбатлантириб бориш.

6. Илғор тажрибаларни оммалаштириш, газет, радио ва телевиденияларда уларни тарғибот қилиш.

Хулоса қилиб айтганда пиёда юриш саёҳатлари меҳнаткашларнинг сеvimли машғулотли ва иш қобилиятини оширишнинг асосий омили бўлиши керак.

Шу сабабдан бўлажак мутахассислар саёҳатлар ҳақидаги тушунчаларни кенгайтиришлари, ташкилий ишларни пухта билишлари лозим бўлади.

4.3. Саёҳатларда жисмоний чиникиш йўллари.

4.3.1. Саёҳатларгача жисмоний тайёргарлик.

Маълумки пиёда юриш саёҳати иштирокчилар, айниқса туризм билан шуғулланувчиларнинг жисмонан соғлом, бақувват ва чиникишини талаб этади.

Шу сабабдан саёҳатларга тайёргарлик кўришда махсус жисмоний тарбия билан шуғулланиш лозим бўлади. Бунинг учун эса қуйидаги талабларни бажариш шартдир:

1. Тиббий кўрикдан ўтиш, шифокорларнинг розилиги ва рухсатини олиш.
2. Ҳар куни эрта тонгда жисмоний тарбия машқларини (юриш, югуриш, 8-10 та умумривожлантирувчи машқлар) бажариш.
3. Об-ҳавонинг қулайлигига қараб ярим белгача совуқ (илиқмилиқ) сувда ювиниш ва баданни каттиқ ишкалаб артиш.
4. Жисмоний тарбия дарслари, спорт машғулотлари ва мусобақаларда фаол шуғулланиш.
5. Имконият даражасида кунора (ҳар куни) кечки пайтларда 4-5 км. масофаларни тез юриш ва ўртача тезликда югуриш билан ўтказиш.
6. Машқлар (югуриш) олдидан тинч ҳолда қон томирларининг уришини ўлчаш. Машқлар тугагач (баъзан ораликда ҳам) яна қон томирларнинг уриши даражасини ўлчаб, ҳар доим солиштириб бориш. Кескин ўзгариш юз берса шифокорга учрашиш.
7. Жисмоний ривожланиш даражасини (турник ёки дарахтларда қўлларда тортилиш, қўлларга таянган ҳолда букиб ёзиш, гантел ёки чирларни кўтариш, тиззаларни букиб ўтириш ва туриш ва ҳ.к) ва ривожланиши ўлчаш ва уларнинг миқдорларини аста-секин ошириб бориш.
8. Секин ва катта қадамлар ташлаб юраётганда чуқур нафас олиш (қадамларни санаш) ва секин чиқариш (қадамларни санаш). Бу ҳолатларни ҳам назорат қилиб бориш ва миқдорларни ошириш.

Мазкур машқ-фаол ҳаракатлар ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткашларнинг жисмоний тайёргарлиги ва ривожланишига ижобий таъсир этишига ҳечқандай шубҳа бўлиши мумкин эмас.

Шароит ва имконият бор жойларда эрталаб ёки кечки бўш пайтларда футбол, волейбол, баскетбол, теннис, бадминтон ўйнаш ва ҳавзаларда (арик, канал) чўмилиш тавсия этилади.

Хуллас, пиёда юриш саёҳатларига тайёргарлик жараёнларида (умуман ҳамма вақт) жисмоний тарбия ва спорт билан мунтазам шуғулланиш зарур бўлади. Бунга ўрганган кишилар саёҳатларда учрайдиган ҳарқандай қийинчиликларни енга олади ёки уларга чидай билади.

4.3.2. Саёҳатлар жараёнида жисмоний чиникиш.

Ўтган бўлимларда баён этилганидек, пиёда юриш саёҳатларида пастбаланд тепаликлар, адирлар, қирлар ва тоғларда турли ҳаракатлар билан юришга тўғри келади. Бунда энг аввало нафас олиш чуқурлашади ва ҳансираш

пайдо бўлади. Шунингдек оёқлар, бел, елка ва қўлларнинг толиқиши, чарчаши вужудга келади. Жилға, ариқ, жарлик, тош-тўсиқлардан ҳатлаб ёки сакраб ўтишда оёқлар кучи, белнинг мустаҳкамлиги сезилади. Умуман эпчиллик, чаққонлилик, чидамлилик каби жисмоний сифатлар талаб этилади. Саёҳатларгача жисмоний жиҳатдан тайёрланганлар ёки бирон спортнинг (айниқса енгил атлетика, гимнастика, сузиш, баскетбол ва ҳ.к) тури билан мунтазам шуғулланувчилар юқорида такидланган қийинчиликларни осонгина ўтказадди.

Саёҳатлар давомида жисмоний жиҳатдан чиниқиш келажакдаги кундалик фаолиятлар, меҳнат (ўқув) жараёнларида катта фойда беради. Шу сабабдан саёҳатлар жараёнида қуйидаги машқ-ғаракатларни бажариш мақсадга мувофиқдир, яъни:

1. Қисқа (3-5 дақиқа) ва муддатли (5-10 дақиқа) тўхташ (привал) пайтларида оёқ, қўл ва белни дам олдириш учун уёқ-буёққа секин юриб, қўлларни ёнга, юқorigа силташ, тирсакларни олдинга ва орқага айлантериш, бўйинни ён томонга буриш ва айлантериш. Ётган ҳолда оёқларни баланд кўтариб, тош, дарахт ёки халтага (рюкзак) суяниш. Соф ҳаводан тўйиб-тўйиб чуқур нафас олиш.

2. Тушки нонушта пайтида овқатланиш олдидан томонларга айланиб (юриб) келиш, қўл, оёқ ва гавдаги енгил машқлар бериш, овқатланиб бўлгач, раҳбарнинг рухсати билан ариқ, жилға, сой бўйлари ёки соя-салқин жойларда юриш. Вақтга қараб футбол, волейбол, бадминтон (қизлар) ўйнаш.

3. Тунаб келиш (1-2 кун) саёҳатларида эрталаб жисмоний машқларни (югуриш, дарахтларга осилиб-тортиниш, тошларни кўтариш, оёқларни букиб ўтириб-туриш, жойда айланиб сакраш ва ҳ.к) бажариш. Тушки пайтда муздек сувда чўмилиш, ёки ярим яланғоч ҳолда ювиниш (шериклар сувни қуйиши лозим). Қуёш нурларида белгача яланғоч ҳолда ётиб тобланиш, енгил кийимларда офтобда юриш, соя-салқин жойларда ўтириб, ётиб дам олиш. Баланд қирлар, тоғ қояларига чиққанда атроф-муҳитни кузатиш билан бир-қаторда ўтирган ва юрган пайтларда чуқур нафас олиш (10-15 сония) ва чуқур нафас чиқариш (10-20 сония давомида). Нафасни бурун орқали олиб, оғиздан чиқариш мақсадга яқиндир.

Кечки овқатланиш олдидан шароитларга қараб 1.5-2 км. масофани тез юриб ўтиш, зарур жойларда сакраш ва югуриш лозим. Тошларни (10-15 км. чамаси) икки қўллаб баланд кўтариш (10-20 марта), дарахтларда қўлларда тортилиш (8-12 марта), чалқанча ётганда (қизлар) оёқларни баланд кўтариб-пастга тушириш каби машқларни кўпроқ такрорлаш зарур.

Кўп кунлик (10-15 ва ундан ортик)саёҳатларда (соғломлаштириш-спорт масканлари ва дам олиш оромгоҳлари шароитида) жисмоний чиниқиш йўллари жуда кўп бўлади. Бунда ўқитувчи ёки йўриқчи (методист-инструктор) томонидан машғулотлар режали равишда олиб борилади. Унда барча кишилар иштирок этишлари лозим. Шундай бўлса-да баъзи бир саёҳатчилар (дамолувчилар) мустақил равишда жисмоний чиниқишини ўзига олиб бориши мумкин. Бундай ҳолларда қуйидагиларга амал қилиш мақсадга мувофиқдир:

1. Одатдаги эрталабки жисмоний машқларни (юриш, югуриш, махсус: тортилиш, ўтириб-туриш, сакраш ва ҳ.к) бажариш ва уларнинг миқдор ҳамда меъёрларини ошириб бориш.

2. Ташкил этиладиган саёҳатларда фаол иштирок этиш.

3. Ўзи севган (шуғулланадиган) спорт тури бўйича машғулотларда (тренировка) қатнашиш.

4. Ўтказиладиган спорт мусобақаларида фаол иштирок этиш.

5. Ҳавзада (арик, канал, кўл ва ҳ.к) ҳар куни 1-2 маротаба чўмилиш (тушгача ва тушдан кейин).

6. Баланд қирлар, тепаликлар ва чўққиларга тез чиқиш (раҳбарнинг руҳсати ва 2-3 киши билан биргаликда).

7. Қуёшда ярим ялонғоч ҳолда юриш, ётиб тобланиш (10-15 дақиқа), соя-салқин жойларда ўтириб, ёнбошлаб, ётиб дам олиш (ортиқча ўтириш ва узоқ ухлаш мумкин эмас).

Такидлаш лозимки, ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткашлар ўзларининг хоҳиши билан кўпкунлик (6-8) саёҳатлар уюштирганда шароитларга қараб юқорида келтирилган талаб ва тавсияларга амал қилишлари мақсадга мувофиқ бўлади.

Хулоса шундан иборатки, пиёда юриш саёҳати ижтимоий-тарбиявий жараён сифатида шуғулланувчи ва иштирокчиларни жисмоний тарбиялашда муҳим воситалардан биридир.

Ю.А.Шалоков, Р.Абдумаликов, Т.Холдаров ва б.қ.мутахассис олимларнинг илмий тадқиқотлари натижаларига қараганда (адабиёт рўйхатига қараб) туризм (пиёда юриш, тоғ туризми ва ҳ.к) билан мунтазам шуғулланиб борган кишиларнинг ўртача яшаш умри бошқа кишиларникига нисбатан 10-15 йил узоқ бўлади. Шунингдек иш қобилиятининг юқори даражада бўлиши сабабли уларнинг меҳнат маҳсуллари бошқаларга қараганда 15-20% кўп бўлади.

Ўқувчи-ёшлар ва талабалар ўртасида туризм билан шуғулланганлар барча фанларни ўзлаштиришда бошқаларга нисбатан анча юқори бўлади. Демак саёҳатлар орқали жисмонан чиниқиш ва ақл-заковатни ўстириш, меҳнат қобилиятларни ошириш, энг муҳими эса умрни узайтириш имкониятлари мавжуддир.

4.4. Саёҳатларда ўлкани ўрганиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ижтимоий фойдали меҳнат.

4.4.1. Саёҳатлар жараёнида ўлкашунослик.

Мактаб ўқувчиларининг пиёда юриш саёҳатларида режа асосида, яъни ботаника, зоология, тарих, адабиёт ва б.қ. фанларда назарий жиҳатдан ўрганилган билимларни амалий тадбирлар билан бойитиш ва мустаҳкамлаш амалга оширилиши мумкин. Бевосита фан ўқитувчиларининг иштирокида ёки махсус топшириқлар (уй вазифалари) асосида ўқувчилар мустақил равишда ўлкани ўрганиш борасида фаолиятларни бажарадилар.

Ўсимлик дунёсини ўрганишда таниш ва нотаниш ўсимликлар, уларнинг илдизи, барг-шоҳлари, гуллари ва ҳосилларини (уруғ, дон, мева) текшириб кўриш, намуналар олинадилар.

Эътироф этиш лозимки Чотқол, Қурама, Хумсон, Чимган, Шоҳимардон, Зомин, Ойқар (Бахмал), Нурота, Туркистон, Зарафшон, Ҳисор, Боботўғ ва бошқа тоғли ҳамда тоғолди ҳудудларда хилма-хил гуллик ўсимликлар (лола, равоч, тотрон, байчечак, қоқи ва ҳ.к) ҳамда дарахтлар (арча, ёввойи анжир, олма, кизилча, ёнғоқ, жийда, тоқ ва ҳ.к) жуда кўп учрайди. Уларнинг турлари ва ўсиш даражаларини ўрганиш барчани қизиқтиради.

Касб-ҳунар коллежларининг ўқувчи-ёшлари, олий ўқув юр்தларининг талаблари ўз касблари асосида ўсимлик дунёсини ўрганишлари мумкин.

Юқорида қайд этилган тоғли жойларда бургут, калҳат, каклик, ёввойи курка турли рангдаги сайроқи қушлар, паррандалар беҳисоб кўп. Шунингдек бўри, тулки, чўчка, олқар (ёввойи қўй), кийик, жайра, қуён ва б.қ ҳайвонлар ҳам йил сайин кўпаймоқда. Чунки, деярлик барча тоғли жойлар ўрмон ҳўжалиги ёқи қўриқхоналарга айлантирилиб, нодир ўсимликлар ва ҳайвонлар давлат томонидан қўриқланади. Шу сабабдан саёҳатчилар, айниқса биринчи марта иштирок этувчилар тартиб-қоидага бўйсинишлари шарт. Яъни ман этилган ўсимликларни узиш (пиёзларини кавлаб олиш), дарахт шоҳларини синдириш, парранда ва ҳайвонларни тутиш (ов қилиш) мумкин эмас.

Ўлкашунослик ишларининг яна бир муҳим тури шундаки, жойларнинг номини аниқлаш (қишлоқ, овул, якка уйлар, тоғ, сой, дарё, ариқ ва ҳ.к). Бунда маҳаллий кишилар билан суҳбатлашиш, қизиқарли жойларни фото-суратга (видео) олиш ва уларни ўқув (меҳнат) жойларида ўрганиш. Энг муҳими эса ўтган ва атрофдаги жойларни чизмага(схема)тушириш, чизма расмларда ифодалашдир. Бу йўлда рангли тошлар, турли шаклдаги илдизлар, кундалар, қаттиқ жисмли нарсаларни йиғиш, уларни ўқув (меҳнат) жамоаларидаги музей (махсус хона) ёқи шахсий кутубхона-музейда сақлаш мумкин.

Айниқса қишлоқ аҳолисининг қабила, уруғ-аймоқлари, урф-одатлари, кийимлари, шевалари, рақс-қўшиқлари, ҳаракатли ўйинларини билиб ёзиб олиш муҳим аҳамиятга эгадир.

Тунаб қолиш ва кўп кунлик саёҳатларда географик жиҳатдан изланиш ишларини олиб бориш қизиқарлидир. Яъни тош, тупроқларни ноодатий турлари, шамолларнинг эсиш вақти, томони, об-ҳавонинг ўзгариш жараёнлари, шунга асосан қушлар, ҳайвонларнинг ҳаракати(боқиши ёқи эркин юриш) ҳам махсус кузатиш ва изланишларни талаб этади.

4.4.2. Табиатни муҳофаза қилиш.

Табиатни муҳофаза қилиш деганда, асосан икки муҳим тадбирни амалга ошириш тўғри келади, яъни: 1. Саёҳатчилар тартиб-қоидаларни бузмаслиги. 2. Бошқалар томонидан қилинган ножўя ҳаракатларнинг олдини олиш ёқи унинг салбий оқибатларини тугатиш. Уларнинг қисқача мазмунларини қуйидагилар билан ифода этиш мумкин:

1. Саёҳатлар жараёнида барча қатнашчилар ўз жойларини тозалашлари, ёнғинларга йўл қўймаслик, дарахтларни кесиш-синдирмаслик, сувларни иф-

лос қилмаслик, яшил ўтлоқлар, нодир гулларни пайхон (оёқ ости) қилмаслик лозим. Бу қоидалар табиат мувозанатининг (экология) сақланиши ва янада яхшиланишига сабаб бўлади.

2. Баъзи саёхатчиларнинг эътиборсизлиги ёки атайлаб қилиши натижаларида қуриган ўтлар, шохлар, дарахтлар ёниб кетиши, атроф-муҳитга, айниқса ҳайвонот оламига катта зарар келтириши аниқ. Шунингдек одамларнинг экин майдонлари, уй ҳайвонлари ва яшил ўтлоқларда уларга зарар келтириш ҳоллари ҳам учраши мумкин. Яъни меваларни рухсатсиз олиш, товуқ, курка, қўзи-улоқларни ўғирлаш, от-эшакларни рухсатсиз миниб бошқа жойларга ташлаб келиш кабилар. Бундай салбий ва нохуш хусусиятларга йўл қўймаслик учун энг аввало саёхат раҳбари ва унинг фаол ёрдамчилари доимо, ҳар қадамда ҳушёр бўлиб, кузатувчилик ишларини олиб бориш лозим бўлади.

3. Табиатни муҳофаза қилишнинг энг муҳим йўли шундаки, жойлардаги одамлар билан мулоқотда бўлиш, уларнинг розилиги ва рухсати билан қуйидаги ижтимоий меҳнатни бажариш керак:

- дарахт кўчатларини экиш (баҳор ёки кузда), уларни суғориш;
- чорва моллари учун хашак ўриш, тўплаш, ташиш;
- қўзи ва улоқларни (эрта баҳорда) йиғиш ва уларни парваришлаш;
- йиғим-теримда (мева, сабзавот, дон, полиз ва ҳ.к) кўмаклашиш;
- ёрдамга муҳтож кишилар ҳолидан хабар олиш, имконият даражасида амалий ёрдам кўрсатиш ёки мутасадди ташкилотлар, идораларга хабар бериш.

Хулоса қилиб айтганда саёхат жараёнларида барча махсус тадбирлар қаторида ўлкани ўрганиш, табиатни муҳофаза қилиш, ижтимоий фойдали меҳнатларни амалга ошириш муҳим аҳамиятга эгадир. Шу асосда ўқувчи-ёшлар ва меҳнаткашларнинг маънавий-маърифий маданиятини тарбиялаш, инсоний фазилатларни мустаҳкамлаш имкониятлари мужассамлашади.

4.5. Саёхатларда жароҳатланганларга биринчи тиббий ёрдам қилиш.

4.5.1. Тиббий билимлар ва амалий малакаларга эга бўлиш.

XXI аср жуда кўп тарихий воқеликлар билан бошланди. Бунда ижобий ишлар билан биргаликда салбий жиҳатлар ҳам жуда кўп. Яъни **2001** йил сентябрда АҚШдаги портлатиш, **2002** йил 16 февралда Тошкентдаги йирик идораларни ёндириш, Европа мамлакатларининг деярлик барча жойларидаги ёндириш, авто-поезд ҳалокатлари, сув тошқинлари, Океаниядаги (Индонезия ва б.к) табиий офатлар жуда кўп инсонларнинг қурбон бўлиши ҳамда оғир ярадор бўлишига сабаб бўлди. Айниқса 2005 йил май ойида Андижондаги террорчилик, ҳукумат идоралари ва театрларни портлатиб-ёндириш қирғинликка олиб келди. Бундай нохуш табиий офатлар ва сунъий талофатлар (террорчилик) бошқа жойларда ҳам у ёки бу даражада юз бермоқда. Унинг олдини олиш, ҳушёрлик қилиш қанчалик юқори даражада бўлмасин маккор, ёвуз кучлар ўз мақсадларини амалга оширишни давом эттирмоқда. Бу ҳолатлар юртимиз аҳолисини ҳушёрликка чиқариш, таҳдид ва ёвузликларга қарши ку-

рашишни тақазо этмоқда. Шу билан биргаликда ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткаш ёшларнинг барча фаолиятларда иштирок этишини таъминлаш, айниқса биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш малакаларини таъминлашга даъват этади.

Маълумки тиббий пунктлар ташкил этилмаган мактаб, коллеж, лицей, олий даргоҳ ва меҳнат жамоаси йўқ ҳисоби. Шу сабабдан шифокорлар беморларни текшириш, даволаш ва аҳолини тиббий билимлар билан қуроллантиришда астойдил меҳнат қилмоқда. 2006 “Хомийлар ва шифокорлар” йили, деб аташ бежиз эмас. Бунинг негизида ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткаш омманинг биринчи тиббий ёрдам кўрсатишга доир назарий билим ҳамда амалий малакаларини эгаллашлари ҳам назарда тутилган.

Умумтаълим мактаблар, академик лицейлар, касб-ҳунар коллежлари ва олий ўқув юртларида тиббий билим ва тушунчалар ҳақида махсус суҳбатлар, маърузалар, амалий машғулотлар, видеотасвирларни намойиш этиш йўлга қўйилган. Бунда асосан касалликнинг олдини олиш, ўз вақтида даволаниш, жисмоний машқлар билан шуғулланиш каби соҳаларга эътибор берилмоқда.

Қизил ярим ой жамияти ва тиббиётнинг баъзи тармоқлари ҳамкорлигида биринчи тиббий ёрдам беришга доир амалий машғулотлар ахён-ахёнда ўтказиб турилади. Бу аҳолининг тиббий билимларга етарли даражада эга бўлишига камлик қилади.

Ўқув юртлари ва меҳнат жамоалари қошидаги тиббий пункт ёки кабинетлар (маҳкама-хона) жароҳатланган ва б.қ. воқеликлар содир бўлганда биринчи тиббий ёрдам кўрсатишни ўқувчилар, талабалар ва ёш меҳнаткашларга доимий равишда ўргатишлари лозим.

Бундай фаолиятлардан спорт тўғараклари (секциялар), айниқса туризм билан шуғулланувчилар (тўғарак-секция) мақсадли фойдаланишлари лозим. Саёҳатларга тайёргарлик жараёнида биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш бўйича аниқ тушунча ва малака ҳосил қилиш лозим. Энг муҳими дориворларнинг (аптечка) ишлатилишини яхши ўзлаштириш, махсус тиббий ёрдам кўрсатувчини (шифокор ўрнида) аввалдан тайёрлаш лозим.

4.5.2. Саёҳатларда биринчи тиббий ёрдам бериш усуллари.

Саёҳатлар жараёнида жароҳатланиш ёки бошқа тасодифлар бўлмаслигига ҳечким кафолат бераолмайди. Қатнашчиларни тартиб-қоидалар билан қуроллантириш, уларни доимий равишда назорат қилиб, кузатиб бориш натижасида қўнғилсиз ҳодисаларнинг камроқ бўлишига эришиш мумкин. У ёки бу сабаблар оқибатида қуйидаги ҳодисалар бўлиши мумкин, яъни:

1. Йиқилиш, суриниш, думалаб кетиш сабаби билан этларни шилиниши, бўғинларнинг чўзилиши ёки қўзғалиши, суякларнинг чатнаши (ёрилиши) ёки синиши мумкин.

2. Тош, шох ва бошқа ўткир учли нарсаларга урилиш, йиқилиш оқибатида мушакларнинг йиртилиши (кесилиши), қон томирларининг ёрилиши (узилиши) натижасида қонлар отилиб чиқиши мумкин.

3. Эҳтиётсизлик сабабли овқат пишириш, чойқайнатиш, гулхан ёқиш ёки атрофларда олов ёниши (пожар) туфайли бадан аъзолари куйиши содир бўлади.

4. Куёшда ялонғоч бўлиб кўп юриш, ётиш оқибатида нурланиш (куёш уриши) вужудга келади.

5. Дарё, катта ариқ, канал, кўл, кўлмакларда чўмилиб чўкиб ёки оқиб кетиш натижасида кўп сув ютиб ҳушдан кетиш мумкин.

6. Ёқимсиз, эски (ачиган) овқатлар, замбурук, кўзикорин ва ёввойи ме-валарни (олча, жийда, дўлана, олхўри, ёнғоқ ва ҳ.к) истемол қилиш натижа-сида кўнгил айниш, қусиш, корин оғриғи ва ҳ.к. бўлади.

7. Сурункали (хроник) касалликларнинг (ич кетиш, йўталиш, бош оғри-ғи, буйрак шамоллаши ва ҳ.к) асоратлари кўзғалиши каби иллатлар ҳам со-дир бўлиши мумкин. Юқорида келтирилган воқеликлар ва яна бошқа ходиса-лар тиббий билимларга етарлича эга бўлмаслигининг оқибатидир, дейиш ҳам мумкин. Шу сабабдан бир кунлик, тунаб келиш, айниқса кўп кунлик саёҳат-ларда тиббий ходимнинг (шифокор ёки фельдшер, медсестра) бўлиши шарт. Уларга махсус тайёрланган санитарлар (қатнашчилар ҳисобидан) ва маълум даражада тиббий малакага эга бўлган бевосита ёрдам беришлари лозим бўла-ди. Тиббий ходимлар саёҳат шароитларини билишлари зарур бўлган дори-дармонлар, техник воситалар, мосламаларни олиб юришлари шартдир. Шун-дай бўлсада саёҳат қатнашчиларининг деярлик барчаси биринчи тиббий ёр-дам кўрсатиш усуллари саёҳатлар давомида (мусобақа-слёт) амалда яна си-наб кўришлари лозим. Зарурият бўлганда эса амалий ёрдам кўрсатиш керак бўлади.

Уларни куйидаги усуллар билан амалга оширишга тўғри келади:

1. Енгил яраларни артиб-тозалаб (спир ёки адикалон) боғлаш.
2. Қон томирларидан отилиб ёки тўхтовсиз оқиб турган жойнинг юқо-ри қисмини қисиб (жугут ёки рўмол билан) боғлаш.
3. Кўл ёки оёқларнинг бўғини чиқса ёки суяклар синса ёғочлардан мос-лама (шина) ясаб уни кўшиб боғлаш.
4. Юриш ҳолига эга бўлмаганларни 2-3 киши бўлиб қўлда ёки таёқлар-дан ясалган замбилларда (носилка) кўтариб тегишли жойга олиб бориш.
5. Куйишнинг даражаларига қараб ёғ (вазелин) суртиш ва боғлаш.
6. сувда чўкиб ёки йиқилиб ҳушсиз бўлганларга сунъий нафас олди-риш, оғзига пуфлаш. Ичидан сувни чиқариш учун унинг қорни би-лан тиззага ётқизиш, белидан (орқасидан) босиш, оғзини очиб рўмол-ни (қошиқ ёки б.қ. буюм) тишлатиш.

Бемор нафас олмаса унинг оғзини зўрлаб бўлсада очиш ва рўмол, дўп-пи (шапочка) ёки бирон буюмни тишлатиб қўйиб тилини бармоқлар билан тортиш, чиқариш, кўкрагини (ўпка ва юрак усти) секин-секин босиш лозим бўлади.

Оғир аҳволдаги бемор ёки жароҳатланганларни яқин атрофдаги шифо-хонага (медпункт) етказиш ёки у ерга бориб телефон орқали тиббий ходим-ларни ёрдамга чақириш керак бўлади.

Ҳозирги техник тараққиёт жараёнида қўл телефонларидан (сотка) саёҳатларда ҳам мақсадли фойдаланиш керак.

Умуман олганда саёҳатларда жароҳатланиш ва кўнгилсиз ҳодисалар содир бўлмасликка жиддий эътибор бериш лозим. Бунинг энг асосий чораси қатнашчиларни аввалдан тайёрлаш, тартиби бузукроқларни доимо огоҳлантириш, улар устидан қўшимча (ўртоқлари, фаоллар ҳисобидан) назорат ўрнатиш лозимдир.

Мазкур биринчи тиббий ёрдам кўрсатишни бўлажак касб-хунар эгалари пухта эгаллашлари мақсадга мувофиқдир. Чунки бундай ҳолатлар меҳнат жараёнида ёки кўча-кўйда содир бўлиши мумкин. Уларни кўрганда инсоний фазилат сифатида тезда кўмаклашиш ҳарбир кишининг виждонан бурчи бўлмоғи керак.

Мазкур бобга умумий хулоса қилинса айтиш лозимки ҳозирги техник тараққиёт, одамларнинг меҳнат ва турмуш юмушлари билан ўта бандлиги сабабли сиҳат-саломатликни сақлаш, жисмонан баркамол бўлиш каби эҳтиёжий фаолиятларга эътибор сусаймоқда. Ўқувчи-ёшлар ва талабаларнинг кундалик жисмоний машқларни (ўйин, спорт ва ҳ.к) бажариш миқдорлари сусайиб бормоқда. Спорт тўғараклари, жамоалар (команда) ва спорт мактабларида мунтазам шуғулланувчилар сони 5-10 % дан ошмайди. Йил давомида ўтказилмаётган 10-15 та спорт мусобақаларида фаол иштирок этувчилар ҳам 15-20 % га етиб боради. Хуллас 65-75 % ўқувчи-ёшлар ва талабалар жисмоний машқлар (спорт, ўйинлар ва ҳ.к) билан мунтазам шуғулланиб ўзларининг баркамоллигини оширишдан орқада қолмоқда. Бундай кўрсаткичлар зиёлилар ва меҳнаткашлар ўртасида кўп бўлса-кўпки, оз эмас. Бунинг устига оммавий пиёда юриш саёҳатларини ташкил қилиш эътибордан четда қолиб кетмоқда.

Саёҳатларнинг тарбиявий ва соғломлаштириш хусусиятларини кенг тарғибот қилиш, ўқув дастурлари ва иш режаларида мазмун топган саёҳатларни мақсадли ташкил қилиш ҳамда ўтказишни йўлга қўйиш, уларнинг сифат даражасини доимий равишда назорат остига олиш лозим.

Бунда мутасадди вазирликлар, жамоатчи спортуюшмалари (“Ёшлик”, “Талаба” ва ҳ.к) ва айниқса Ўзбек туризм компаниясининг қуйи тармоқларидаги (вилоят, шаҳар-туман, ўқув юрти) мутасадди ходимларнинг масъулиятларини ошириш лозим бўлади. Энг муҳими эса ўқув юртларида туризм бўйича клублар (секция ёки команда) ташкил қилиш мақсадга мувофиқдир.

Ўз-ўзини текшириш ва билимларни назорат қилиш учун саволлар.

1. Оммавий саёҳатлар ҳақида қандай тушунчаларга эгасиз?
2. Пиёда юриш саёҳатининг асосий хусусиятлари нима?
3. Жамоаларда саёҳатлар қандай ташкил қилиниши лозим?
4. Жамоатчи фаоллар (активлар) қандай вазифаларни бажаради?
5. Саёҳатгача ва саёҳатларда қандай жисмоний тайёргарлик амалга оширилди?
6. Саёҳатлар жараёнида ўлкани ўрганиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ижтимоий фойдали меҳнат қандай амалга оширилади?

7. Биринчи тиббий ёрдам кўрсатиш деганда нималарни биласиз?
8. Саёҳатгача ва саёҳатларда биринчи тиббий ёрдам беришни қандай қилиб ўргатиш, уларни амалга ошириш мумкин?
9. Ўқув юртлари ва меҳнат жамоаларида пиёда юриш саёҳатларини йўлга қўйиш учун қандай чора-тадбирлар кўрса бўлади?
10. Оммавий пиёда юриш саёҳатларига сизнинг шахсий муносабатингиз қандай?

V-БОБ. ТУРИСТИК ЖАМОАЛАР (КЛУБЛАР) ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТЛАРИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ.

5.1. Туристик жамоа (клуб) ҳақида тушунчалар.

Туристик жамоа деганда саёҳатчиларнинг бошланғич ташкилоти ёки уюшмасини тушунилади. Яъни ўқув юртлари ва ишлаб чиқариш корхоналарининг таркибида жамоатчилик асосида мазкур жамоа (коллектив) тузилади. Жамоаларнинг йирик шаклидаги бирлашмаларни (уюшма) клубга айлантириш мумкин. Туристик жамоани ташкил қилиш мумкин бўлмаган жамоаларда (ўқув юрти ва ишлаб чиқариш), яъни кичик ва шароитлари етарли бўлмаса тўгарак (секция) ёки команда (5-10 киши) тузиш мумкин бўлади.

Такидлаш лозимки, собиқ иттифоқ даврида марказий касаба уюшмалари томонидан махсус “Низом” (положения) ишлаб чиқилиб ва тасдиқланиб, йирик корхоналар ва олий ўқув юртлари қошида туристик клублар, секциялар ташкил этилган эди.

Низомга кўра жамоалардаги жисмоний маданият жамоаси (физкультура коллективи) таркибида туризм секцияси ёки мустақил равишда туристик клуб ташкил қилишга кенг имкониятлар яратилган эди. Улар ўзларининг низомлари ва иш режаларини тузиб ўқувчи-ёшлар ва меҳнаткашларни туризм билан шуғуллантириш ишларини олиб борар эди. бундай клублар кўпинча мустақил равишда иш олиб бориб, ҳаваскор туристларни ўзига жалб этар эди.

Республика ва вилоятлар миқёсидаги “Спартак” спорт жамияти қошида туризм секциялари мавжуд бўлиб, улар бошланғич ташкилотларда туризм тўғараклари, командаларни ташкил қилиб, оммавий пиёда юриш саёхатларини уюштиришига мувоффақ бўлган эди. бунда асосан “СССР Туристи”, “Меҳнат ва мудофага тайёр” жисмоний маданият мажмуаси талабларини бажаришга қаратилиб ташкилот раҳбарларининг эътиборини жалб этиб, уларнинг масъулиятларини оширишда катта фаолиятлар кўрсатди.

Бошида тақидланганидек, мустақилликка эришиш арафалари даврида (1989-1991 й) ва кейинги вақтларда туризмга бўлган эътибор анча сусайди. Бу ташкилий, иқтисодий, сиёсий, маданий ислохотлар билан боғланганлигининг сабабидир. Лекин ижтимоий-маданий турмуш, аҳолининг ҳар соҳадаги эътиқоди, эҳтиёжи ва бошқа бир қатор сабаблар билан мамлакатда туризм ишларини олиб боришга киритилди. Бу йўлда “Туризм тўғрисида”ги қонун (1999 й) ва туризмни ривожлантириш ҳамда кадрлар тайёрлаш ҳақидаги ҳукумат қарорлари (1999 й) муҳим босқич бўлиб ҳисобланди. Бу асосан тарихий шаҳарлар, маданий-архитектура ёдгорликларига сайр (экскурсия) уюштириш, халқаро туризмга қаратилди. Пиёда юриш саёхати эса деярлик эътибордан четда қолмоқда. Ўқувчи-ёшлар ва меҳнаткашларнинг сайр-саёхатларини ташкил қилиш асосан ҳарбир жамоанинг (ўқув ва меҳнат) раҳбарлари, касаба уюшмалари, ёшлар ижтимоий ҳаракати (“Камолот”) каби ташкилотлар томонидан уюштирилмоқда. Уларни ташкил қилувчи туризм жамоаси ташкил қилинган эмас.

Шу сабабдан ҳар бир жамоада (ўқув ва меҳнат) туризм жамоаси ёки тўғарагини (секция) ташкил этишга оғир баъзи бир таклифларни тавсия этилмоқда (аввалги низомлар асосида):

1. Жамоа раҳбарларининг розилиги ва рухсати билан туризмга қизиқувчиларнинг (махсус эълон асосида) умумий йиғилишини ўтказиш. Бунда туризмнинг аҳамияти ҳақида маъруза ўқиш (раҳбар ёки таклиф этилган мутахассис). Йиғилишда тўғарак раҳбариятининг кенгашини (совет 9-11 киши) сайлаш. Кенгаш эса секция ёки туристик клубнинг раисини сайлаб, қолган аъзоларнинг бурчи ва вазифаларини белгилаш.

2. Ҳар 1-2 ойда кенгаш йиғилишини ўтказиб, унда режаларни ишлаб чиқиш, тасдиқлаш, аъзоларнинг ҳисоботини эшитиш.

3. Фаол ўқувчи, талабалардан (меҳнаткаш) туризм бўйича йўриқчи (методист-инструктор) тайёрлаш. Бунда семинар машғулотларни ўтказиш ёки марказий туризм секцияларига сафарбар этиб, у ерда махсус тайёрлашни амалга ошириш.

4. Дам олиш кунлари, татил пайтлари ва улугсаналарга бағишлаб бир кунлик, тунаб келиш (2-3 кун) ва кўп кунлик (6-8 кун) саёҳатларни ўтказиш.

5. Тарихий ёдгорликлар, маданий обидалар, хотира майдонлари, илғор ишлаб чиқариш корхоналари, музей, театр, спорт иншоотлари ва ҳ.к. жойларга сайр (экскурсия) ташкил этишда фаол иштирок этиш.

6. Жамоада (ўқув ва меҳнат) туристик бурчак ёки музей ташкил қилиш, унда китоблар, плакатлар, нодир топилмалар, туристик жиҳозлар, видеотасвир тасмалари, расм-суратлар ва ҳ.к.ни тўплаш сақлаш.

7. Илғор тажрибалар билан танишиб бориш, ўз тажрибаларини матбуот, телерадиоларда ёритиб бориш.

8. Шаҳар (туман), вилоят ва республика туризм анжуманлари, мусобақаларида (слёт) фаол иштирок этиш.

9. Ўқувчи-ёшларнинг ёзги оромгоҳлари, талабаларнинг соғломлаштириш-спорт масканлари ва меҳнаткашларнинг дам олиш уйлари, санатория, курортлардаги саёҳат ишларида қатнашиш, амалий ёрдам бериш.

Юқоридагилардан маълумки, жамоаларда туристик клуб ёки секцияларни ташкил қилишнинг ижтимоий-маданий ва тарбиявий жиҳатдан афзалликлари эҳтиёжларга моликдир. Шу сабабдан ҳаваскор туристларнинг сонини кўпайтириш, оммавий сайр ва саёҳатларни ташкил қилиш бугуннинг муҳим вазифаларидан бири бўлиб ҳисобланади.

5.2. Туристик клублар ва секцияларнинг фаолиятлари.

Мамлакатимиз мустақиллиги, олиб борилаётган турли хил туб ислохотлар барча соҳалар каби туризмда ҳам ишларни аниқ режалаштириш, шарт-шароитларни ҳисобга олиш, ижрони амалга ошириш, назорат қилиш ва текшириш каби энг зарур фаолиятларни ўзида мужассамлаштиради.

Ўқув юртлари, ишлаб чиқариш (қўшма) корхоналар, аҳоли истиқомат жойларида ташкил этилган (ёки ташкил этиладиган) туристик клублар ёки секциялар (тўғараклар) ўз иш фаолиятларини режалаштириш ва юритишда куйидагиларга (намунавий иш режаси) асосланиш мақсадга мувофиқ бўлади.

Яъни:

1. Бошқарув (ташкилий) фаолиятлар:

- Умумий (таъсис) мажлисни ўтказиш. Бунда ҳисобот бериш ва янги бошқарув кенгашини сайлаш. Шунингдек йиллик иш режасини тасдиқлаш.
- Кенгаш (совет ёки бюро) йиғилишларини ҳар ойда ўтказиб бориш. Бунда: аъзоларнинг ҳисоботи, режаларни ишлаб чиқиш, эҳтиёжга зарур бўлган ишларни амалга ошириш.
- Юқори туристик ташкилотлар фаолияти билан алоқадор бўлиш, уларнинг кўрсатма ва топшириқларини бажариш.
- Жамоатчи кадрлар тайёрлаш, уларнинг малакаларини ошириш, семинар машғулотларини ўтказиб бориш.

2. Оммавий тадбирларни ўтказиш:

- Дам олиш кунлари, таътил кунлари, таътил пайтлари ва улуг саналарга бағишлаб сайр-саёҳатлар ўтказиш.

- Саёҳат йўллари (маршрут) ишлаб чиқиш ва тасдиқлаш.
- “Аждодлар мероси”, “Тарихий обидалар”, “Замонавий қаср ва қошоналар” мавзусида сайр ўтказиш.
- “Ўзбекистон саёҳатчиси”, “Адпомиш” ва “Барчиной” махсус тестларидаги туризм нормативларини (талаблар) бажариш учун оммавий саёҳатлар ташкил қилиш.
- Хотира майдонларига сайр уюштириш.
- Туристик техника бўйича жамоа биринчилиги учун мусобақалар ўтказиш.

3. Тарғибот ишлари:

- Жамоанинг “Саёҳатчи” деворий (нашрли) газетасини ташкил этиш, унинг сифатига эътибор бериш.
- Туризм мавзусида маърузалар ташкил этиш ва унда мутахассислар, фахрийларни жалб этиш.
- “Менинг ватаним”, “Табиатни асра” (экология), “Жисмоний чиниқиш” каби мавзуларда мулоқотлар, давра суҳбатларини ўтказиш.
- Видеотасвирларга олинган энг намунали табиат манзаралари ва саёҳатчиларнинг фаолиятларини доимий равишда намойиш қилиб бориш.
- Матбуот ва телерадиоларда чиқишни ташкил қилиш.
- Фаол саёҳатчиларнинг фото-суратлари ва фаоллиги ҳақида экспонатлар, витриналар ташкил қилиш.
- Туризм бўйича мусобақаларда ғолиб чиққанларни тақдирлаб бориш, рағбатлантириш.
- Касб-хунар билан боғланган саёҳатлар, жисмоний чиниқишлар ҳақида ташвиқотлар олиб бориш.

4. Иқтисодий-хўжалик ишлари.

- Клубнинг (секция) молиявий сметасини тузиш. Бунда кирим манбаларини (аъзолик бадаллари, хомийлик, шахсий ёрдам, тижорат, пуллик хизмат-ижара ва ҳ.к) аниқлаш ва маблағларни тўплаш.
- Сметага асосан туристик жиҳозларни харид қилиш, уларни ижарага бериш, оммавий тадбирлар ва мусобақалар (слёт)учун моддий-техник манбаларни белгилаш.
- Ўқувчи-ёшлар ва талаба-саёҳатчиларнинг турли хил хизматларда (бўш вақтларда) иштирок этиши ва маблағ топишларини йўлга қўйиш, яъни ишлаб чиқариш, савдо, бозор ва ҳ.к.да меҳнат қилишларини таъминлаш. Уларнинг топган маблағларидан бир улушини клуб (секция) хазинасига (қонуний асосда) ўтказиш.

5. Расмийлаштириш ва ҳисобот ишлари.

5.1. Хужжатларни расмийлаштириш.

- Саёҳатчилар ва уларнинг фаолиятларини кўрсатувчи карталар (хужжат).
- Тадбирларни рўйхатга олиш дафтари.
- Кирим-чиқим қоғозлар рўйхати.
- Секция журнали.

- Режалар папкаси.
- Йўналиш (маршрут) варақалари тўплами.
- Қонун, қарор, низомлар тўплами.
- Молиявий ҳужжатлар.
- Жиҳозлар рўйхати.

5.2. Ҳисобот ишлари.

- Даврий (ойлик, квартал, ярим йиллик) ва йиллик ҳисоботлар.
- Молиявий ҳисоботлар.
- Мутасадди раҳбар ташкилотларга ҳисобот, маълумотномалар справка.

Эслатма: юқоридаги расмий ҳужжатларнинг баъзи бир намунавий нусхалари илова қилинди.

5.3. Жамоатчи фаолларни тайёрлаш тартиблари.

ЎзДЖТИ ва вилоятлардаги жисмоний тарбия факультетларида туризм фан сифатида ўқитилса-да, махсус кадрлар тайёрланмаётир. Туризм факультети (ТДИУ) ва вилоятлардаги туризм коллежларида асосан маданий хизматларгина ўргатилмоқда. Пиёда юриш туризми бўйича мутахассис кадрлар ҳеч ерда тайёрланмайди. Фақат махсус курс, семинар-кенгашлардагина йўриқчи-инструкторлар тайёрланмоқда. Демак, ҳар бир ўқув юрти ва меҳнат жамоаси ўз фаолларини юқори курсларни семинарларга юборишлари лозим. Шу асосда ўз жамоаларида ҳам махсус дастур ва режалар асосида (намуна иловада) жамоатчи фаолларни тайёрлашга тўғри келади. Бунда мутахассислар, тажрибали туристларни жалб этиш мақсадга мувофиқдир.

Хулоса қилиб айтганда туризм ҳаракати ва унинг ом-мавийлиги асосан бошланғич туристик ташкилотлар (клуб, секция) фаолиятига боғлиқдир. Шу сабабдан сайр ва саёҳатларни ўқув юртлари, меҳнат жамоаларида оммалаштиришда туристик клуб ва секцияларни ташкил қилиш, уларга амалий ёрдам қилиш лозимдир.

Такидлаш лозимки, касб-ҳунар коллежларининг ўқувчи-ёшлари, талабалар ва меҳнаткаш фаоллар жамоаларда (коллектив) туристик клублар ва секцияларни ташкил қилиш, уларнинг фаолиятларини мақсаддагидек юриштишда ҳар бир жамоанинг бош раҳбари, етакчи мутахассислари асосий рол ўйнаши ҳамда касба уюшмалари кўмиталари (профсоюз), “Камолот” ёшлар ижтимоий ҳаракати ҳамда турли хил хайрия жамғармалари, хомийларнинг амалий ёрдамлари муҳим аҳамиятга эга эканлигини тушуниш лозим. Шу асосда бўлажак иш, меҳнат жойларида туризм ишларини йўлга қўйиш йўллари-ни ўрганишлари лозим бўлади. Бунинг учун туристик клублар, марказий секциялар, жамоатчи ташкилот ҳамда уюшмаларнинг низомлари билан яқиндан танишиш зарурдир.

Ўз-ўзини текшириш ва билимларни назорат қилиш учун саволлар.

1. Туристик жамоа деганда нима кўзда тутилади?
2. Туристик клуб ва секцияларни (тўғарак) ташкил қилиш учун қандай ишлар амалга оширилади?

3. Туристтик клубнинг (секция) низомида асосан қайси йўналишлар баён этилган?
4. Клуб ва секциянинг иш фаолиятлари нималардан иборат?
5. Клуб (секция) ўз фаолиятини қайси ҳужжатлар асосида олиб боради?
6. Клубнинг (секция) моддий-техник таъминоти қандай бўлади?
7. Янгидан ташкил этиладиган туристтик клуб (секция) фаолиятига кимлар раҳнамолик қилиши керак?
8. Жамоатчи фаоллар қандай тайёрланади?
9. Жамоаларда (ўқув ва меғнат) туристтик клублар ва секцияларни ташкил қилишга қандай муносабат билдирасиз?

VI-БОБ. ТОПОГРАФИК ТУШУНЧАЛАР ВА ТУРИСТИК ТЕХНИКА БЎЙИЧА МУСОБАҚАЛАР ЎТКАЗИШ.

6.1. Топографик билимлар ҳақида тушунчалар.

Саёҳатлар жараёнида ва умуман атроф-муҳитни яхши билиш, табиатни кузатиш ҳамда улар билан бевосита боғлиқ бўлган воқеликлар, ҳодисалар, фаолиятларни англаш муҳим аҳамиятга эгадир. Бу соҳада умумтаълим мактаблар, ўрта махсус ўқув юртларида ўқитиладиган география, тарих, адабиёт ва бошқа фанлар аниқ маълумотлар беради.

Мустақиллик йиллари даврида “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестлари талаблари таркибида сайр-саёҳатлар аҳолининг ёшларига қараб нормативлар берилганлиги ҳаётий заруриятдир. Унинг меъёрий талабларини бажаришда барча амалий фаолиятлар билан бир қаторда назарий жиҳатдан тегишли билим ҳамда малакага эга бўлиш зарурияти табиий ҳолдир. Яъни йўлни

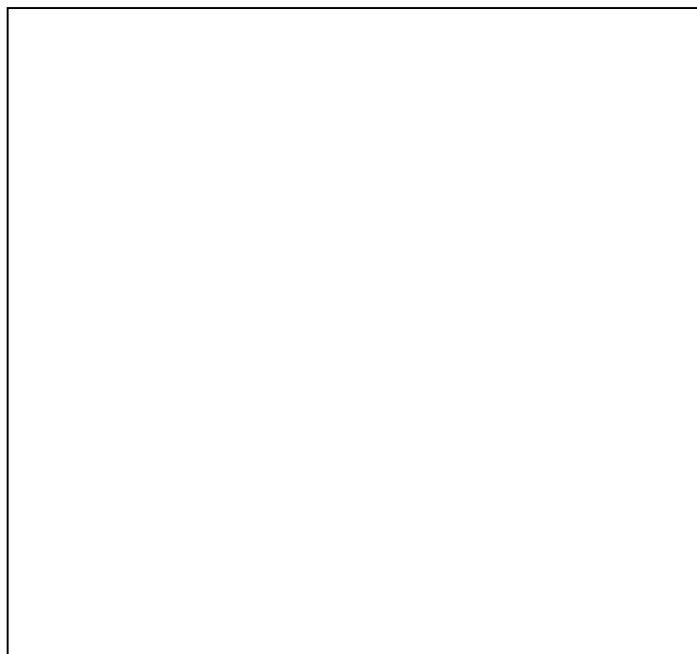
(маршрут) танлаш, чизмалар (схема) тайёрлаш, харитани ўқиш, улардаги шартли белгилар ҳақида тушунчаларга эга бўлиш талаб этилади. Шу сабабдан саёҳатларга тайёргарлик ва уларни мақсаддагидек амалга ошириш учун барча иштирокчилар топографик билим ва тушунчаларга эга бўлишлари шарт.

Уларни бевосита махсус (семинар) машғулотлар жараёнида ва мустақил равишда ўрганилади. Саёҳатлар давомида топографик тушунчалар ва билимлар амалий жихатдан мустаҳкамлаб борилади.

6.1.1. Топография ва шартли белгилар.

Ер ва унинг тузилишини қоғозда планли равишда акс эттириш **топография** дейилади. Бу геодезияда кўпроқ ишлатилади.

Картада ер ва ундаги асосий белгилар аниқ ва қисқартирилган ҳолда берилади.

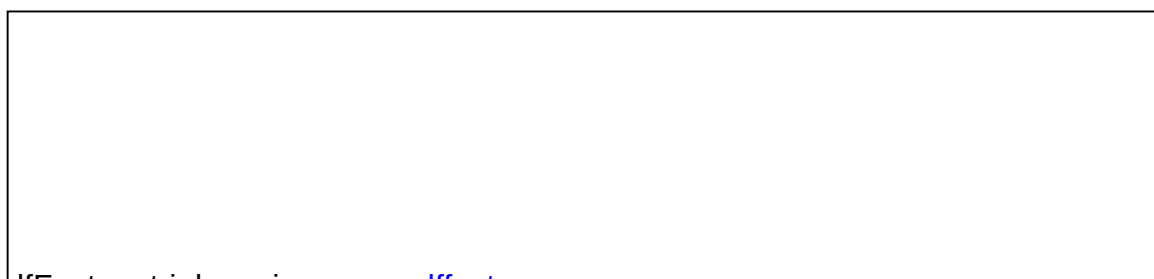

Магнит чизиғи ва азимутнинг оғиши.

Сонли масштаб картада тасвир этилган тўғри чизиқлар оралиғини аниқлаб берувчи белгидир. У қуйидагича кўрсатилади:

$1:A$ ёки $\frac{1}{A}$ A – чизиқлар картада неча марта қисқартирилганини кўрсатувчи сон. Мисол . $1:50000$, $1:100000$, $1:250000$, $1:100000$, $1:40000$, $\frac{1}{84000}$.

Чизиқли масштабда жойнинг бирор бўлаги аниқ сонлар асосида чизиқ билан белгиланади ва бу аниқ белги картанинг тагида тўғри чизиқ билан тақсимлаб кўрсатилади.

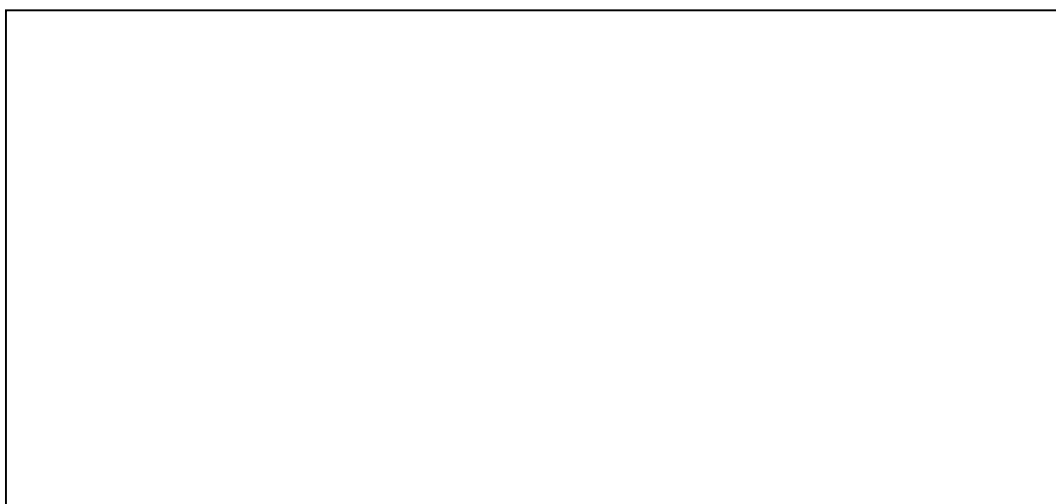
расм. Уфқ томонлари соат ва қуёш бўйича аниқлаш усуллари.

Чизиқли масштаб сонли масштабга нисбатан оралиқни ҳисоблашга бирмунча қулай. Чунки сонларни кўпайтириб турмасдан аниқ чизиқ белгилари асосида маълум оралиқни ўлчаб, масофани тез белгилаш мумкин. Туристлар кўпроқ 1:25 000 масштаб-ли картадан фойдаланадилар.

Шартли белгилар картани ўқиш қалитидир, шартли белгилар асосида уч хил карталар мавжуд: масштабли, масштабсиз, изоҳли.

Шуни ҳисобга олиш керакки, картадаги айрим шартли белгилар фақат ёз мавсумига мослаб олинади.

Жойларнинг рельефи йирик масштабли карталарда кўрсатилади, бунда денгиз сатҳига нисбатан баландликлар аниқ ўлчов билан белгиланади.

расм. Чизиқли масштаб.

Баландликларнинг йўналиши, нишаблиги унинг тузилишига қараб акс эттирилади.

Айрим ҳолларда, айниқса схемаларда жойнинг баландлиги ёки пастилиги оддий чизиқчалар билан ҳам ифодаланади.

Маршрутга тегишли бўлган жойларнинг схемасини тузиш ёки уни айнан кўчиришда картанинг масштабларини ўзгартирмаслик зарур. Айрим ҳолларда картадан кўчиришга фотосурат усулидан фойдаланиш мумкин, имкони бўлса эраснимка қилиш керак. Картадан фойдаланишда унинг чиққан йилига эътибор бериш, фақат янгисини ишлатиш лозим.

расм. Циркуль ёрдамида картага қараб масофани ўлчаш.

6.1.2. Жойларни чамалаб топиш усуллари

Бирор жойни чамалаб топиш учун картани горизонтал ҳолатда сақлаб, унинг устига компасни қўйиш лозим. Кейин карта компаснинг кўрсаткичи меридианга тўғри келгунча айлантирилади. Магнит кўрсаткичи географик қутбни тўла кўрсатмаганлиги туфайли шундай қилинади. Умуман, икки меридиан, яъни географик (ҳақиқий) ва магнит меридианлари мавжуд.

Ҳақиқий ва магнит меридианларнинг ориентини магнит оғиш бурчаги деб аталади.

расм. Томонларни қор эришига қараб чамалаш усуллари.

Бу оғишнинг фарқи 10-20 ва ундан ҳам кўпроқ бўлиши, шунингдек, турли белгиларга эга бўлиши мумкин. Турган жойни аниқ белгилаш учун картада белгиланган оғиш бурчакларини билиш зарур. Шунингдек, турган жойни Қутб юлдузи орқали ҳам аниқлаш мумкин.

Агар магнит оғиш бурчаги шарқий томонда бўлса, унда картада плюс (масалан $+7^{\circ}$) билан белгиланади. Демак, ҳақиқий Шимол йўналишнинг шимолий чап томонида эканлиги маълум бўлади. Шунда компас кўрсаткичини 7° га тўғрилаш зарур ва шимолий-жануб кесишмаси ҳақиқий географик меридиандан ўтади. Агар оғиш бурчаги ғарб томонда бўлса, унда ҳақиқий меридиан чизигини топиш учун карта магнит оғиш бурчагига қараб ўнг томонга бурилади. Шу тариқа шимолни аниқ белгилаб олишга эришилади. Компас орқали картанинг шимоли аниқлангач, турист ўзи турган жойни белгилаб, йўналиш томонини ва аниқ жойни белгилайди. Шартли белгилар орқали маршрут ўрганилади ва йўлга тушилади.

Компасиз карта орқали чамалаш жойларнинг чизиги ёки белгилар орқали амалга оширилади.

Жойларни чизик орқали чамалашда йўл, дарё ёки бошқа объектлар белгилаб олинади.

расм. Картадаги шартли белгилар.

расм. Картадаги шартли белгилар.

Бундай пайтларда қўлдаги картага тез-тез қараш ва белгиларни солиштириб бориш керак.

расм. Картадаги шартли белгилар.

Жойларни айрим ҳолларда юлдуз, қуёш ҳамда айрим предметларга қараб ҳам чамалаб топиш мумкин.

Соатга ва қуёшга қараб юриш йўналиши ва томонларни аниқ белгилаш мумкин. Бунинг учун соатнинг кўрсатувчи стрелкасини қуёшга кўрсатилади. Соатнинг 1 рақами билан қуёш томондаги сон ўртасидаги фарқ аниқланади. Бундай ҳолларда соат маҳаллий вақтларга тўғриланиши зарур. Бу усул билан ёзги шароитларда томонларни белгилаш унча қийин бўлмайди ва унда кўпи билан 20-25° га хато қилиш мумкин.

Қутб юлдузи бўйича чамалаш усули қуйидагича: кечалари ҳаво очиқ бўлганда самодаги юлдузларни белгилаш жуда осон. Катта айиқ юлдузи олдидаги қатор икки юлдуз устидан тўғри чизикни фикран Кичик айиқ юлдузининг олдидан ўтган чўмичсимон юлдузларнинг энг чеккасидаги (думли) юлдузини билдиради ва унинг географик меридиандан оғиш бурчаги 2° дан ошмайди. Қутб юлдузи топилганда томонларни аниқ белгилаш мумкин бўлади.

Туристларнинг ой ҳаракатини билиши ҳам томонларни белгилашга ёрдам беради.

Жойлардаги предметлар орқали чамалаш усули ҳам туристлар учун қўл келади.

Табиатда учрайдиган турли предметлар томонларни белгилашда фойдалидир.

Атрофни чамалаб белгилаб олгач, узоқ ва яқинда кўринган предмет ёки масофаларни аниқлаш зарур бўлиб қолади. Бунинг учун қуйидагича иш тутиш керак: ҳар бир киши ўзининг қадами ва унинг кенглигини чамалай билиши лозим. Одатда бир жуфт қадамни 1,5 м билан белгилашади.

Шунга асосланиб, маълум ораликни қадамлар билан ўлчаш ва масофани белгилаш мумкин. Агар масофа узоқ бўлса, ҳар юз қадамда маълум сонларни ёзиб бориш керак, ёзиш имкони бўлмаганда бармоқларни букиш билан ҳисоб қилиб борилади.

Уч қадамни метрга айлантириш (С.В. Обручев усули)

Эгилиш бурчаги, градус	Уч қадам сонлари							
	100	200	300	400	500	600	700	800
	Метрлар							
Тушиш 20	198	396	594	792	990	1188	1386	1584
Тушиш 10	214	428	642	856	1070	1284	1498	1712
Тушиш 0	228	456	84	912	1140	130	1596	1824
Чиқиш 10	185	370	555	740	925	1110	1295	1480
Чиқиш 10	148	296	444	592	740	888	1026	1184
Чиқиш 10	112	224	336	448	560	672	784	896

Ораликни қадамлаб ўлчашнинг аниқ бўлишига қуйидаги жадвал ёрдам бера олади.

Ораликни кўз билан чамалаш миқдорлари.

Предметларнинг номи	Оралик
Катта минора, ғалла омбори мачитлар	1-21 км
Шамол тегирмонлари	11 км
Қишлоқ ва катта иморатлар	9 км
Фабрика трубалари	6 км
Алоҳида уйлар	5 км
Уй деразалари	4 км
Том устидаги трубалар	3 км
Алоҳида дарахт, одамлар	2 км
Километр, кўрсаткич ва йўл устунлари	2 км
Отларнинг оёғини кўриш	700 м
Ойналардаги турли безаклар, белгилар	530 м
Одам боши	400 м
Кийим ва унинг ранги	270 м
Том устидаги тахталар, туйнуклар	210 м
Тугмалар	160 м
Одам юзи	160 м
Чехранинг ўзгариши (кулиши, ковоқ солиш)	110 м
Кўзлар	60 м
Кўзнинг оқи	20 м

Масофаларни ўлчаш ва чамалашнинг турли усуллари мавжуд. Булардан энг қулай усул учбурчак шаклида ўлчашдир. Бунинг учун гугурт чўпи ўлчов воситаси бўлиб хизмат қилади. Гугурт чўпи имкони борица миллиметрларга бўлиб чиқилади. Шунингдек, ўлчанадиган жойгача бўлган масофада турган нарсанинг (дарахт, тош, уй ва ҳ.к.) тахминий баландлигини билиш зарур. Масалан, одамнинг узунлиги 1,7, велосипед ғилдирагининг баландлиги 0,75, от устидаги киши 2,2, телеграф устуни-6, шифр ёки тунукаланмаган оддий уйларнинг баландлиги 2,5-4 метр билан белгиланади.

Айталик, телеграф устунигача бўлган ораликни ўлчаш керак. Бунинг учун қўлимиздаги гугурт чўпини бармоқларда ушлаб, қўлни тўла олдинга узатамиз ва унинг учини устун билан бараварлаштирамиз (бир кўз билан қаралади). Катта ёшдаги кишининг қўли тахминан 60 см узунликка эга. Гугурт чўпи билан устун уфқда тенглаштирилганда устун гугурт чўпининг икки чизиғига (4 мм) тенг келди, дейлик. Ораликни белгилаш ва ҳисоблаш учун қуйидаги пропорциядан фойдаланади:

$$\frac{\text{қўл узунлиги}}{\text{қўл оралиғи}} = \frac{\text{гугурт чўпи чизиғи}}{\text{устун баландлиги}} = \frac{0,60}{6,0} \quad X = \frac{0,60 \times 6,0}{0,04} = 900$$

Шундай қилиб, устунгача бўлган масофа 900 метрни ташкил қилади.

Саёҳат жараёнида масофаларни ўлчашнинг туристик ўлчов, яъни андозалари-ни билиб қўйиш керак. Туристтик андозалар қуйидаги белгилар билан аниқла-нади:

қарич (бош ва кичик бармоқлар оралиғи) 18-22 см;

бош бармоқнинг асосидан иккинчи бармоқ учигача 11-13 см;

учинчи бармоқнинг асосидан иккинчи бармоқ учигача 7-8 см;

бош бармоқ билан иккинчи бармоқ учлари ёзилганда унинг оралиғи 16-18 см бўлади; иккинчи ва учинчи бармоқлар ёзилганда уларнинг оралиғи 8-10 см ни ташкил қилиши мумкин

расм. Ораликни гугурт
чўпи билан ўлчаш;

Икки қўлни ёзганда (қулоч) унинг узунлиги одатда, бўй билан баравар бўлади. Иккинчи бармоқнинг эни 2 см ва тирноқ эни 1 см. Тўртта бармоқ-нинг жуфт ҳолдаги эни 7-8 см ни ташкил қилади.

Маълумки, ҳаво очиқ пайтда юқорида кўрсатилган нарсаларни белги-ланган км ёки м ҳисобида ҳар бир соғлом киши бемалол кўра олади ва шу сабабли маршрутдаги масофаларни кўз билан чамалаш мумкин бўлади.

Жойларнинг тузилишига қараб предметлар турли хилда кўриниши ҳам мумкин. Масалан, чўл шароитида кичик предметлар (дарахт, уй ва бошқалар) жуда катта ва узокда бўлиб кўринади. Тоғ шароитларида энг катта тошлар, тепаликлар, чўққилар жуда яқин бўлиб кўринади. Бу нарса пастдан ҳам, юқо-ридан ҳам қараганда шундай сезилади. Канал, дарё жуда узунга ўхшаб кўри-нади.

6.1.3. Саёҳатларда ўлкашунослик ва қидирув ишлари.

Саёҳатлар жараёнида турли хил ўлкашунослик ва қидирув ишлари олиб борилади. Бунинг учун мактаб коллективи, асосан, саёҳат раҳбари ўқувчи-ларнинг кўп кунлик туристик саёҳати давомида қандай қидирув ёки ўлкашу-нослик ишлари олиб бориш кераклигини аввалдан планлаштириши ва тегиш-ли мутахассислардан маслаҳат олиш керак. Бу соҳада илмий текшириш инс-титутлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртларидаги кафедралар, кабинетлар, музейлар ва муассасалар тегишли ёрдам кўрсатиши ёки бевосита топшириқ-лар бериши мумкин.

Метеорологик кузатишлар

Табиатда учрайдиган турли ҳодисалар, жумладан, метеорологик ўзга-ришлар саёҳатчилар, умуман одамларнинг ҳаётида муҳим ўрин тутди.

Об-ҳавонинг ўзгаришини билиш учун бир неча кун давомида аниқ бир вақтда (соат 1,7,13 ва 19 да) кузатиш олиб бориш лозим.

Булутларни кузатиш баландроқ ва очиқ жойда бўлиш керак. Кўз билан кузатишда булутлар 10 балл билан ўлчанади. Булутсиз осмон-0, осмон булут билан тўла қопланган бўлса-10 балл. Агар булутлар осмонни 1/10, 2/10, 3/10, 4/10 миқдорда қоплаган бўлса, унда 1,2,3,4 балл деб ҳисобланади.

Булутлар паст, ўрта ва баланд қатламлардан иборат. Юқори қатламдаги булутлар юпка, оқ бўлади ва соя ташламайди. Бундай булутлар об-ҳавонинг ўзгаришига таъсир кўрсатади. Ўрта қатламдаги булутлар зангори-сарғиш тусда бўлиб, туман ва тўлқинни эслатади. Ўрта қатламдаги булутлар қуёш нурини ўтказмайди.

Булутнинг пастки қатлами қуюқ сарғиш тусдадир. Бундай булутлар осмонни тўла қоплаб олади.

Об-ҳавода бўладиган ўзгаришларни олдиндан билишнинг айрим белгилари:

1. Булутлар кўпинча шимолий-ғарб томондан шарққа қараб кўчиб юради.

Бу осмондаги шамолларнинг йўналишини билдиради.

Одатда қуёшнинг чиқиш ва ботишида осмон қизаради. Бундай ҳолларда ҳаво ўзгариши мумкин. Осмон зангари, кўкроқ бўлганда эса об-ҳавонинг узоқ муддатларгача ўзгармаслигини билдиради.

1. Ёз пайтларида осмон булутли бўлиб, шамол пасайса, кечаси салқин бўлишидан дарак беради.
2. Қуёш чиқиши билан булутлар пайдо бўла бошлайди ва куннинг ярмига бориб кўпаяди. Кеч кириши билан булутлар яна йўқолади.

Ҳаво яхши бўлишнинг белгилари:

қалдирғочлар баланд учади;

чумолилар жуда тез ҳаракат қилади;

кечкурун чигиртка ва бошқа ҳашаротлар узоқ чириллашади;

асаларилар далаларга жуда эрта учиб кетади;

бурчаклар, ўт оралари, тош коваклар и ўргимчак уяси билан тўла қопланади;

қоқиларнинг ҳамма гуллари, сув, кўлмак, ҳавзаларда оқ нилуфарлар очилган бўлади;

шамол бўлмаганда чанглар тик юқорига кўтарилади;

гулхан чўғларининг усти оқариб, ўчгандай бўлиб кўринади.

Об-ҳаво бузилишининг белгилари:

Юлдузлар қизғиш ёки тиниқ, зангори бўлиб ярқирайди.

Қалдирғочлар ва бошқа қушлар паст учади.

Бойқушлар кундузи сайрай бошлайди.

Ўрдақлар, оққушлар сувга кўп шўнғийди.

Қалтакесаклар инига яширинади.

Бақалар сув, балчикдан чиқиб қуруллай бошлайди.

Асаларилар кечгача учади ва кечкурун активлашади.

Итлар кам овқат еб, кўп ухлайди, бекорчи югуришади.

Мушуклар юз-кўллари “ювади”.

Товушлар тез эшитилади ва ҳидлар тез тарқалади.
Телеграф устунларидаги симлар гувиллайди.
Гулхан очик ва тиник кўринади.

Топогрфик кузатишлар.

Топографик кузатишнинг энг қулай тури ўтган маршрутни расмга олиш ёки схемага туширишдир. Шунингдек, масофа ёки ораликлар қадамлаб ўлчаш йўли билан, йўналиш эса компас билан аниқланади.

Агар архелогик ёки фойдали қазилма бойлик ва ҳоказоларни чизиш керак бўлса, унда унинг аниқ планини тузиш лозим. Бундай ҳолларда аниқ ўлчов асбобларини (метр ва бошқа асбоблар) ишлатиш керак.

Кўп ҳолларда туристлар ўзлари турган жойнинг баландлиги ўлчашга уриниб кўрадилар. Бундай пайтларда эклиметр (жойларнинг нишаблигини ўлчайдиган асбоб) ёки барометр (высотометр) каби асбоблардан фойдаланилади.

Жойларнинг схемасини чизиш ва шартли белгиларни кўчириш туристларнинг топография соҳасидаги малакаларини мустаҳкамлайди.

Геологик кузатишлар.

Саёҳатчиларнинг геологик кузатиши маршрутнинг геологик суратга олинишини тақозо қилади. Геологик кузатишларда туристлар ер тузилиши, унинг қатламлари, фойдали қазилмалар билан танишадилар.

У ёки бу жойнинг схемасини чизиш, муҳим топилмалар тавсифини ёзишда уларнинг ҳажми, аниқ жойи, узунлиги, кенглиги аниқ кўрсатилиши керак.

Топилмалардан ҳажми 3 х 3 см қалинлиги 2 см дан кам ва ортиқ бўлмаган ҳажмда намуна олиш лозим.

Геологик кузатишларга чиққанда геологик болға, арра, ўлчов лентаси (бочевка), тоғ компаси (эклиметрли), 10 процентли туз кислотаси солинган шиша (тоғ жинсларининг қайнашини аниқлайди), матодан қилинган халта ва бошқа керакли асбоб ҳамда жиҳозларни олиш лозим.

Геоморфологик кузатишларда саёҳатчилар ер тузилишидаги ўзгаришларни ўрганадилар. Буни қуйидаги план асосида олиб бориш мумкин:

1. Объектнинг номи.
2. Унинг аниқ йўналишлари.
3. Денгиз сатҳига нисбатан узунлиги ва баландлиги
4. Кесиб ўтиш чизиғи бўйича (энига) учрайдиган турлар, бўлинмалар тўғрисида характеристика.
5. Йўналиш бўйича характеристика.
6. Айрим қисмларни қамраб олган ўсимликлар.
7. Территориянинг халқ хўжалиги учун аҳамияти.

Гидрологик кузатишлар.

Гидрологик кузатишларда ҳали тўла ўрганилмаган кўл, дарёлар тадқиқ қилинади.

Бунда кўл ёки дарёнинг бошланиши, оқиш тезлиги, кенглиги, атрофидаги шароити, табиатнинг ўзгаришига қараб унинг ҳам ўзгариши, қирғоқларнинг тузилиши, дарё сувининг оқиш хусусиятлари тўғрисида материаллар йиғилади. Айрим ҳолларда маҳаллий кишилар билан ана шу мавзуларда суҳбат қилишга тўғри келади.

Туристлар бундай кузатишлар учун 20-30 метр узунликдаги ип, планшетли компас, белгили линейкалар, енгил лангар чўп, секундомер, бошқа асбоблар билан таъминланишлари лозим.

Ботаник ва зоологик кузатишлар.

Саёҳат жараёнида жойларнинг ўсимлик дунёсини ўрганиш ёки ўсимликни излаш учун ботаник кузатишлар олиб борилади. Бундай пайтларда тегишли ўсимликлардан гербарий ясалади, улар турларга ажратилиб, номлари аниқланади.

Ўсимликларни териш олдида маҳаллий кишилар билан маслҳатлашиш, унинг ранги, барги, бўйи, тузилиши ва бошқа хусусиятларини аниқлаш, шунингдек, уларни қуриштириш, жойлаштириш қоидаларини ҳам билиш талаб этилади.

Айрим ўсимлик ва гулларни ўз ҳолича йиғинишни флоризм дейилади. Рассомлар тасвирий санъат ишларида бу гулларнинг тузилиши, ранги умумий формаларидан фойдаланадилар.

Саёҳат пайтида зоологик кузатишлар асосан ҳашаротларнинг турларини белгилаш ва уларни йиғишдан иборат. Ҳашаротлар зарарли ва фойдалиларга ажратиб ўрганилади. Ҳашаротларни йиғиб, уни сақлаш жуда осон. Бунинг учун махсус банка ёки шишалардан фойдаланилади. Ҳашаротни терган жойнинг номи, майдон кенглиги ва уларнинг миқдорини махсус дафтарда қайд этиш лозим. Ҳашаротларни излаш унча-лик мураккаб эмас, оддий дурбинларни ишлатиш кифоя.

Фенологик кузатишлар.

Фенология биология фанининг ўсимликлар ҳамда ҳайвонлар ҳаётидаги ўзгаришлар қонуниятини, уларнинг иқлим шароитига бўлган муносабатини ўрганувчи соҳаси ҳисобланади.

Фенологик кузатишлар учун махсус жиҳоз ёки асбоб талаб қилинмайди. Лекин, махсус кундалик тутиш лозим.

Фенологик кузатишларда ҳисобга олиниши керак бўлган баъзи белгилар (А.Менчуковнинг “В мире ориентиров” М., 1960 й. китобидан).

Ойлар	Табиатдаги кузатишларнинг тахминий муддати			Мавсум шароитларининг номи
	Энг эрта	Кечки	Ўртача	
1	2	3	4	5
Март	7 III	31 III	19 III	Биринчи кузгун келиши
		15 IV	30 III	Чугурчук (майна)нинг келиши
Апрел	18 III	5 IV	1 IV	Тўрағайларнинг келиши

	24 III	18 IV	4 IV	Қайин дархатида сувнинг ҳаракат қилиши
	25 III	17 IV	11 IV	Турналарнинг шимолга ўтиши
	17 III	10 V	17 IV	Гуллардаги чангланиш
	30 III	5 V	19 IV	Тоғ терагининг гуллаши
	5 IV	7 V	22 IV	Ольханинг (зирк дарахти) гуллаши
	4 IV	13 V	22 IV	Бақаларнинг қуруллай бошлаши
	8 IV	12 V	24 IV	Черемуханинг қуртак отиши
	6 IV	14 V	25 IV	Ёнғоқнинг гуллаши
	24 IV	9 V	30 IV	Каккунинг биринчи сайраши
Май	15 IV	24 V	7 V	Наврўз гулининг гуллаши
	22 IV	23 V	9 V	Қайинларнинг гуллаши
	1 V	18 V	10 V	Булбулнинг биринчи сайраши
	26 IV	24 V	11 V	Май қўнғизларининг учиши
	29 IV	1 V	12 V	Қалдирғочнинг келиши
	2 V	27 V	13 V	Қоқининг гуллаши
	2 V	5 VI	24 V	Ўрмон ертутининг гуллаши
	6 V	5 VI	22 V	Олчаларнинг гуллаши
	6 V	6 VI	24 V	Олмаларнинг гуллаши
	10 V	12 VI	26 V	Марваридгул (ландыш)нинг гуллаши
	8 V	14 VI	27 V	Сиреннинг гуллаши
	11 V	17 VI	29 V	Рябинанинг (четан) гуллаши
Июн	17 V	28 VI	12 VI	Итбуруннинг гуллаши
	25 V	3	16 IV	Жавдар бўғдойнинг гуллаши
Июл	24 VI	20 VII	5 VII	Жавдарнинг бошоқланиши
	28 VI	28 VIII	12 VII	Жавдарнинг сарғайиши
	15 VI	30 VII	13 VII	Липа (арғувон) гуллаши
Август	1 VIII	17 VIII	10 VIII	Баргларнинг туша бошлаши
Сентябр	26 VIII	26 IX	3 IX	Қўзғунларнинг кетишга ҳозирланиши
	14 VIII	21 X	27 IX	Турналарнинг қайтиши

Юқоридаги табиий белгилар Ўзбекистон шароитида қарийб бир ёки бир ярим ой олдин пайдо бўлади.

Топономик кузатишларда дарё, тоғ, қўллар, аҳоли яшайдиган пунктлар ва жойларнинг номлари, уларнинг келиб чиқиш тарихи ўрганилади.

Иқтисодий-географик кузатишларда эса хўжаликларнинг тузилиши, ташкил қилиниши, ишлаб чиқариш маҳсулотларининг ҳажми билан танишилади.

Қишлоқ ва сув хўжалиги, чорвачилик, экология (ўрмон хўжалиги, қўриқхоналар), тиббиёт ва бошқа соҳаларда таълим олаётган ўқувчи-ёшлар ва шунингдек меҳнат жараёнларида фаолият кўрсатаётган ёш мутахассислар юқорида зикр этилган кузатиш ҳамда изланиш ишларини амалда синаб кўришлари лозим. Шулар асосида ўз тажрибаларини такомиллаштириш мақсадга мувофиқ бўлади.

6.2. Туристик техника бўйича мусобақаларни ташкил қилиш ва ўтказиш.

Умумтаълим мактаб ўқувчилари, касб-ҳунар коллежлари, академик-лицейларнинг ўқувчи-ёшлари ҳамда олий таълим тизимидаги талабалар, хиз-

матчиларнинг оммавий пиёда юриш саёҳатларида турли хил мусобақалар ўтказишнинг асосий мақсади қуйидагилардан иборат, яъни:

1. Саёҳат иштирокчиларининг жисмоний сифатларини такомиллаштириш, касб-хунар билан боғлиқ амалий фаолиятларни мустаҳкамлаш.

2. Пиёда юришларда жисмоний қобилиятларни синовдан ўтказиш, “Ал-помиш” ва “Барчиной” махсус тестлари талабларини бажариш.

3. Туризмга бўлган қизиқиш ва ҳавасларни янада ошириш, уларни кенг тарғибот қилиш.

4. Ижтимоий меҳнат қилиш (кишлоқ, ўрмон хўжалиги, қўриқхоналар ва б.қ) йўли билан аҳолига кўмак бериш, таҳдид солувчиларга қарши курашиш ёки унинг олдини олиш.

5. Ватан ҳимояси учун муҳофаа ишларида хизмат қилишга тайёргарлик, махсус жисмоний машқларни амалда бажариш билан малака ҳосил қилиш.

Туристик саёҳатлар, походларда хилма-хил мусобақалар, слётлар ташкил қилинади. Катта ёшдаги кишиларнинг саёҳатлари жараёнида спортнинг волейбол, футбол, бадминтон, сувда сузиш каби турларидан оддий қоидалар бўйича мусобақалар, кўнгил очиш тадбирлари ташкил қилинади. Турли ҳаракатли ўйинлар уюштирилади. Баландликларга чиқиш, тушиш, чодирларни тез ўрнатиш, овқат пишириш кабилар бўйича ҳам мусобақалар, эстафеталар ташкил қилинади. Туристик саёҳатлар ва походлар давомида ташкил этиладиган турли мусобақалар ҳам аввалдан тайёрланган бўлиб, махсус план ёки низом асосида ўтказилади.

Мактаб ўқувчиларининг барча саёҳат ва походларида йўлда юриш тартиби, атрофларни кўздан кечириш, жойларни ўрганиш, музей ва диққатга сазовор жойларни томоша қилиш, схема тузиш каби тадбирлар билан биргаликда туристик мусобақалар ҳам ташкил қилинади.

Мактаб ўқувчиларининг туризм бўйича мусобақалари туристик техника ва слёт ҳисобланади.

Туристик техниканинг асосий элементлари паст-баланд жойларда югуриш, тўсиқлардан арқон ва оддий мосламалардан қилинган воситалар ёрдамида ўтиш, шикастланган пайтда биринчи ёрдам бериш, карта (схема) бўйича жойларни белгилаш, азимут бўйича юриш, чодирларни вақтида қуриш, рюкзакка керакли буюм ва жиҳозларни жойлаштириш, овқат пишириш, чой қайнатиш, деворий газета тайёрлаш, фотоальбомларни намойиш қилиш кабилардир.

Ана шу элементлар туристик мусобақа ёки слётларда юажарилади.

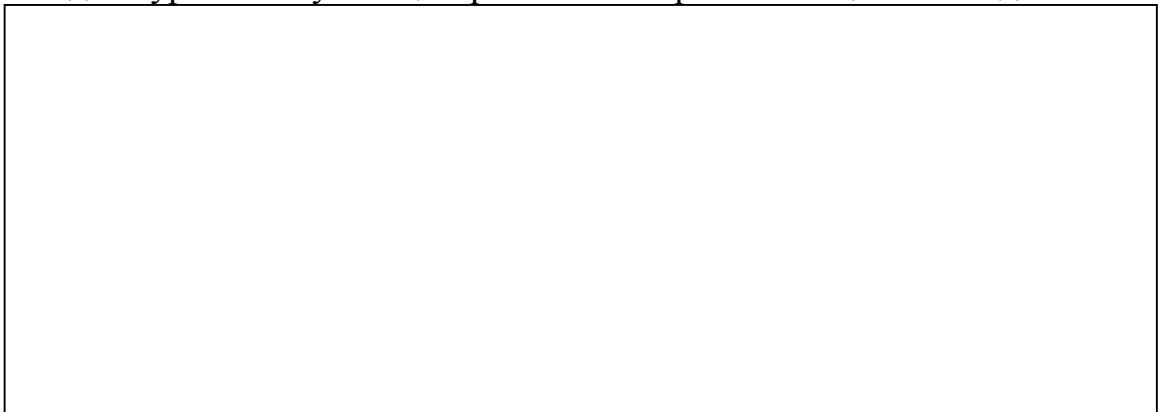
Туризмнинг элементлари бўйича мусобақани бир коллективнинг ўзи ҳам ташкил қилиш мумкин. Бунда бир неча команда ташкил қилшига тўғри келади. Командалар тузиш имкони бўлмаганда намуна сифатида 10-15 туристнинг иштирокида мусобақа ташкил қилинади. Бундай мусобақалар ўқувчи ва туристларнинг жисмоний тайёргарлигини ошириш, туристик малака ҳосил қилиш, йирик мусобақа ёки слётларга тайёрланиш мақсадида мактаб туризм секцияларида йил давомида мунтазам ўтказилади. Бундай мусобақалар талабга жавоб берадиган табиий шароитларда ташкил қилинади.

расм. Арқонда осилиб ўтиш.

Мусобақаларни яқинроқ дарё соҳиллари, жар тепа ёки унча баланд бўлмаган тоғ зоналарида ўтказишни мўлжаллаш лозим. Бундай шароитлар бўлмаган пайтларда, баҳор, куз ҳамда каникул вақтларида 2-3 кунлик поход ташкил қилиш, асосий манзилга етгач, мусобақаларни уюштириш керак бўлади.

Туристик техника бўйича мусобақа район ёки шаҳар миқёсида ташкил қилинади. Туристик мусобақаларнинг энг йириги слёт ҳисобланади.

расм. Арқонни қояга мустаҳкамлаш усуллари.

а-расм. Арқонни танага боғлаш усуллари.

Слёт туристларнинг катта анжумани, йиғиндир. Слёт асосан район, шаҳар, область, республика ва иттифоқ миқёсида махсус низом асосида ўтказилади. Мактаб ўқувчиларининг туристик слётлари, қасаба союзлари ва халқ маориф органлари томонидан ташкил қилинади. Бошқа ташкилот, муассаса ва ўқув юртларида ташкил қилинган туристик слётларга ҳам тегишли спорт жамиятлари, туризм советлари раҳбарлик қилади. Слёт ўтказишдан бир неча ой илгари низом ишлаб чиқилади ва тегишли жойларга юборилади. Низом асосида ўқув юртлари, ташкилотлари, муассасалар команда тайёрлайди.

-расм. Тоғли жойларда арқонда осилиб ўтиш.

Слётни ўтказиш учун ташкилий комиссия тузилади. Комиссия ҳакамлар ва слётда хизмат қиладиган масъул ходимларни тайинлайди, хавфсизлик ва қутқариш командаларини аввалдан огоҳлантиради. Маршрут квалификация комиссияси (МКК) мусобақа ўтказиладиган жой схемаси ва планини кўриб чиқиб, уни тасдиқлайди. Бу комиссия ҳакамларни белгиланган трасса

ва контрол пунктларга тақсимлайди, мусобақа олдидан эса бевосита кўриб чиқади. Слёт кунини ҳакамлар ўз жойларига эртароқ бориб жойлашадилар. Ориентирлаш (чамалаш) элементлари бўйича мусобақа бўлганда бу жараёнлар асосан яширин (сирли) равишда амалга оширилади. Чунки, команда вакили ёки унинг аъзолари номаълум трассани аввалдан билмасликлари керак. Схема ёки азимут белгилари фақат старт олдидан қатнашчилар қўлига берилади.

Слёт программасида асосан қуйидаги тадбирлар бўлади:

1. Умумий парад, рапорт.
2. Туризм тўғрисида маъруза ёки бирон жамоанинг иш тажрибаси жорий қилинади (қисқача мазмунда).
3. Мусобақа, эстафеталар.
4. Чамалаш элементлари бўйича мусобақа.
5. Мазали овқат пишириш, чой қайнатиш бўйича мусобақа.
6. Жамоа ҳаётини акс эттирувчи виставка (фотоальбом, музей материаллари, деворий газеталар, техник восита ва ҳ.к.).
7. Бадий ҳаваскорлик конкурси.
8. Гулхан тайёрлаш ва уни ёкиш.
9. Голибларни мукофотлаш.

Слётлар 2-3 кун ва ундан ортиқ вақтга мўлжалланади. Слётлар давомида, яъни кечки пайтларда катта гулханлар ташкил қилинади. Гулхан атрофида турли суҳбат, лекция, докладлар, концертлар уюштирилади. Бадий ҳаваскорлар конкурси, турли рақслар, тажриба алмашиш, илғор тажрибаларни жорий қилиш тўғрисида кўпгина ишлар қилинади.

Ҳар бир ўқитувчи ёки туризм секциясининг раҳбари туристларга слёт низоми программаси ва ташкилий ишлар формасини изчил ўргатиши ва уларни тўла амалга ошириш учун бор имкониятлардан фойдаланиши керак.

Слётлар ёки туристик мусобақалар учун зарур бўлган барча шарт-шароитни (озик-овқат, транспорт, туристик жиҳозлар) мактаб коллективи, район қасаба союз ташкилоти ва халқ маорифи органлари яратиб беради. Кўпчилик спорт жамиятлари бундай слётларни ўтказганда ташкилий ишларни ўз зиммаларига оладилар.

Пионер лагерларида ўтказиладиган тадбирларнинг катта қисмини туристик саёҳат ва походлар ташкил этади. Шу сабабдан ёзги мавсумда ва доимий ишлайдиган пионер лагерларида календарь план асосида туристик саёҳат ва походлар уюштирилади.

Лагернинг ҳар бир потоги охирида туризм бўйича слёт ташкил қилинади. Слётни ташкил қилиш ва уюштириш умумий қоидаларга кўра ўтказилади. Слёт программаси лагер шароитига мослаштириб тузилади. Слётга қўшни лагер ёки қишлоқ ёшлари ҳамда расмий кишилар таклиф қилинади. Слёт охирида умумий гулхан ташкил қилинади. “Ёш турист”, “Туристи”, разряд нормаларини ёки “Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестлари талабларини тўла бажарган ўқувчиларга кўкракка тақиладиган нишон ва гувоҳномалар тантанали равишда топширилади. Гулханда туризмга ва лагер ишларига ҳам яқун ясалади.

Мактаб ўқувчиларининг туристик мусобақа ва слётлари жараёнида медицина хизмати ташкил қилинади. Шунга қарамасдан марказий туризм секциялари, туристик клублар ва болалар туристик-экскурсия станцияларида қутқариш отрядлари тузилиб, улар энг тажрибали туристлар, альпинистлар, жамоатчи инструкторлардан ташкил топади.

расм. Олдиндаги кишининг хавфсизлигини таъминлаш.

расм. Чуқур сувдан ўтиш тартиби.

Ҳар бир турист ёки ўқувчи туристик техника элементларини яхши ўзлаштирган бўлса-да, айрим ҳолларда бахтсизликка учраши мумкин. Шунинг учун слёт ва мусобақаларда қутқариш командалари доимо тайёр ҳолда туради. Айниқса тошлардан, жарлардан, канал ёки катта сувлардан аркон билан ўтишда, чиқиш ва тушишда хавфсизлик ва қутқариш командалари шай туради, тегишли чораларни кўради.

Қутқариш командаси ёки отрядлари аъзолари йил давомида, айниқса қийин об-ҳаво шароитида мураккаб трасса ёки объектларга бориб, мунтазам машқ қилади, малака оширади ва ўз маҳоратларини мустаҳкамлаб боради.

Мактабларда, барча ўқув юртларида, шунингдек, корхона, ташкилот ва муассасалардаги туризм секциялари бир йилда икки марта яъни ўқув йили ва календарь йил охирида ўз жамоаси ва юқори ташкилотлар учун ёзма ҳисобот тузади. Ёзма ҳисобот тузиш учун йил давомида қилинган ишларни кўздан кечирилади, анализ қилади. Ҳисобот тузиш учун қуйидаги ҳужжатларни юритиш ва уларни системали равишда ҳисобга олиб бориш тавсия этилади:

расм. Сувдаги тошлар устидан ўтиш.

1. Умумий иш режаси
2. Секция ишининг режаси.
3. Туристик походларнинг календарь плани.
4. Секция журнали.
5. Жамоатчи инструкторлар, ташкилотчилар, активлар тайёрлаш журналлари.
6. Мактаб директори, район халқ маориф органи, спорт жамияти, спорт комитети ва бошқа юқори ташкилотлардан келган кўрсатмалари, буйруқлар, низомлар, режалар ва б.қ. ҳисобга олиб бориш журнали.
7. Ўтказилган поход, саёҳатларнинг маршрути, плани, схемаси, тегишли ташкилотлар (МКК) тасдиғидан ўтган маршрут варақалари, протоколлар ҳисоби.
8. Кўп кунлик туристик походнинг плани, схемаси, ҳисоботи, фотолар.
9. Тайёрланган фотогазета, фотоальбом, фотомонтажлар, видео тасвирлар.
10. Ўз коллективи ҳақида газеталарда босилган материаллар, мақола ва хабарлар.
11. Туризм секцияси, мактаб коллективининг туризм тўғрисидаги умумий йиғилишлари қарорлари тўплами.
12. Туристик активлар рўйхати.

13. Туризм бўйича разряд ва бошқа нормаларни бажарганлик ҳақидаги ҳужжатлар, заявкалар.
14. Туристик жиҳозлар рўйхати.
15. Мактаб ёки оталикдаги ташкилотлар, хўжаликлар томонидан кўрсатилган моддий ёрдамларга доир ҳужжатлар.
16. “Камолот” ва ўқувчилар ташкилотларининг туризмга бевосита қатнашишини акс эттирувчи ҳужжатлар.
17. Ўтказилган тадбирларни ҳисобга олиб борадиган дафтар.
18. “Ёшлик”, “Талаба” ва бошқа кўнгилли спорт жамияти, касаба уюшма ташкилотлари, хомийларнинг кўрсатган ёрдамларини акс эттирувчи дафтар.

Ҳисоботда қуйидагиларга эътибор бериш керак бўлади:

1. Ташкилий ишлар:

а) режалаштириш:

б) секцияни уюштириш:

в) саёҳат ва походларга керакли жиҳозларни тўплаш:

г) туризмга доир умумий йиғилишлар ўтказиш:

д) амалий тадбирларда масъул кишилар, яъни жисмоний тарбия, биология, география, тарих ўқитувчилари, камолот ва ўқувчилар ташкилотларининг фаол иштироки ва тўла таҳлили.

2. Умумий тарбиявий, оммавий ва тарғибот ишлари:

а) туризм тўғрисида суҳбат, кечалар ўтказиш ва видео тасвирга олиш.

б) деворий газеталар чиқариш, танқидий материаллар, унинг натижалари, фотомонтаж ташкил қилиш:

в) саёҳатлар, походлар, слётлар ўтказиш ва унинг натижалари:

г) ўқувчиларнинг бир кунлик, кўп кунлик походлари, поход давомида ижтимоий-фойдали ишлар:

д) ўлкани ўрганиш, қидирув ишлари якуни:

е) туризм бўйича музей (бурчак) ишларига характеристка.

3. Молиявий ва хўжалик ишлари:

а) туристик жиҳозларнинг сони, янгидан олиш иш анализи:

б) сарфланган пул, оталикдаги ташкилотлар ёрдами

в) жиҳозлар билан таъминлашдаги камчилик ёки илғор тажрибалар раҳбарларнинг фаолиятлари.

4. Хулосалар:

а) ўқув юртида эришилган ютуқлар ёки камчиликлар сабаби:

б) асосий ютуқлар ва камчиликлар, уни тугатиш йўллари:

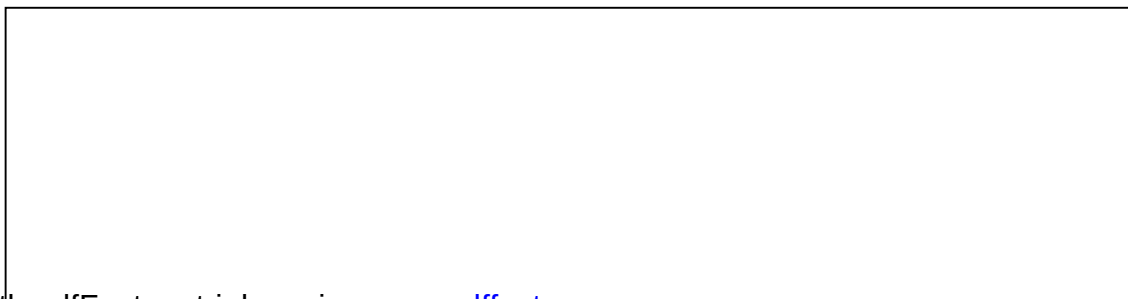
в) навбатдаги режаларни амалга ошириш тадбирлари.

Умуман, ҳисобот қилинган ишларни конкрет ва объектив ёритилиши, танқидий бўлиши, коллективни туризмга жалб қилиш йўллари топишга қаратилмоғи керак. Ҳисоботни илмий-методик формалар ва йўналишларга қаратиш, ундан фойдаланиш зарур.

расм. Туристтик асбоблар.

Кейинги вақтларда география, ботаника, зоология, тарих ўқитувчилари ҳамкорлигида кўпгина мактабларда ўлкашунослик кабинетлари ташкил қилинмоқда. Уларда ўлкашуносликнинг муҳим тармоғи бўлган турли гербарийлар, табиатда учрайдиган ҳилма-хил тошлар ва бошқа нарсалар мавжуд. Қисқаси, ўқувчилар саёҳат ва походларда учратган қизиқарли нарсаларни олиб келиб, ўз музейларига йиғишади, уларни авайлаб сақлашади. Бунда жисмоний тарбия ўқитувчилари. Актив туристларнинг ҳиссаси катта. Чунки, саёҳат ва походларда коллекциялар тўплашиб, кейин уларни бу кабинет ёки бурчакларга топширадилар. Лекин шуни ҳам қайд қилиш керакки, айрим саёҳатчилар коллекция ёки гербарий тўплашга унчалик эътибор беришмайди, бунини ўз вазифалари деб қарамайдилар. Натижада мактабларда туризм бўйича махсус музей ёки бурчаклар жуда камчиликни ташкил қилади.

Ўқувчи-ёшларнинг туристик ишларини яхшилаш, музейлар таъкил қилиш, дам олиш лагерларида туристик походларни уюштириш, туристик жиҳозларни жамғариш-комумунистик тарбиянинг муҳим қисми эканлиги ҳозирги кунда алоҳида эътиборга олинмоқда.

расм. Арқонни боғлаш усуллари.

ЎзРВМнинг жисмоний тарбия, спорт ва туризмни ривожлантиришга қаратилган махсус қарорларида (1999 й) ўқувчи-ёшларнинг саёҳатларини оммавий равишда ташкил қилиш масалалари муҳим ўрин эгаллайди. Ўлкашунослик, туристик ишларни яхшилаш, бу билан ўқувчиларнинг яхши ҳордик чиқариш, соғлиғини мустаҳкамлаш, фан оламини чуқур ўрганиш, билим, савия ва ўзлаштиришни шу йўл билан мустаҳкамлаш йўллари кўрсатиб бермоқда.

Шуларни назарда тутиб, ҳар бир ўқув юртида ўлкашунослик ва туристик секцияларни жонлаштириш, иш фаолиятини кучайтириш, тегишли жиҳоз ва имкониятлар билан таъминлаш, махсус музейлар (бурчак) ташкил қилиш даври келди.

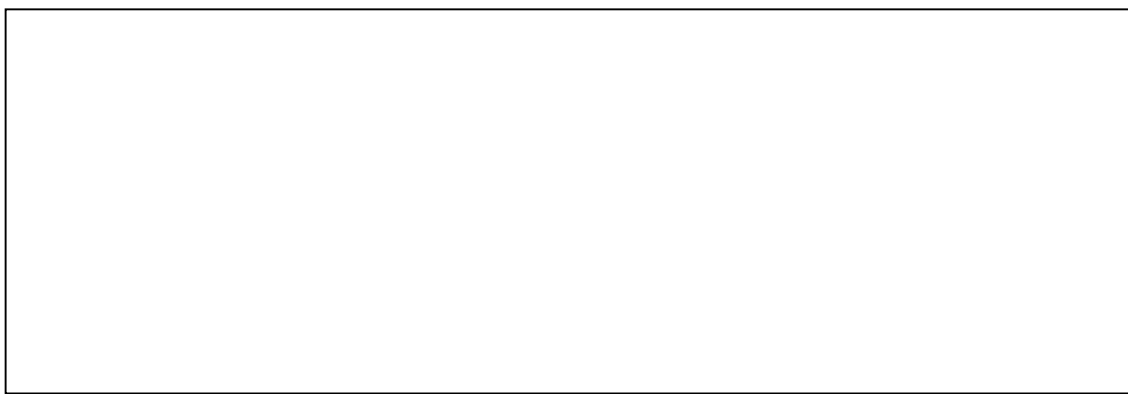
Яна шуни эътиборга олиш керакки, ўлкашунослик ва туристик музейлар биринчи навбатда география, тарих, биология, жисмоний тарбия ўқитувчилари ҳамкорлигида тузилиши лозим. Музейда фақат ўлкашуносликка оид материалларгина эмас, балки қуйидаги туристик материаллар ҳам мавжуд бўлиши лозим:

- а) асосий туристик жиҳозларнинг (чодир, рюкзак, арқонлар, идиш-товоқлар, туристик кийимлар, бинокль) намуналари;
- б) туризмга доир адабиётлар, плакатлар, тарғибот воситалари;
- в) кўп кунлик саёҳатларда ишлатиладиган туристик жиҳозлар ҳамда озиқ-овқатларнинг турлари, нормалари, медицина аптекасидаги дориворлар, туристик нормалар рўйхати;
- г) жароҳатланганда биринчи ёрдам кўрсатиш тадбирлари, формалари ва уларнинг воситалари;
- е) арқон билан ишлаш, унинг тугунлари;
- ё) туристлар ҳаёти, мусобақалари, туристик техникалар акс эттирилган фотомонтаж, плакатлар ва фотоальбомлар;
- ж) саёҳатлар, машғулотлар давомида ёзиб олинган магнит ленталари, саёҳат хотиралари ёзилган дафтарлар, газета, журнал материаллари;
- з) саёҳатниакс эттирувчи хужжатли фильмлар, видео тасвирлар;
- и) фаол туристлар, ветеран туристлар, жамоатчи инструкторлар ва туман, шаҳар ҳамда вилоят чемпионларининг фотосуратлари, уларнинг эришган ютуқлари, биографиялари.

Ўқув юртида туристик музейнинг мазмунини илғор тажрибалар асосида бойитиш, кенгайтириш лозим.

Хуллас, мамлакатимизда туризм кишиларининг ижтимоий ва ишлаб чиқариш фаолиятидаги энг муҳим жараёнларидан бирига айланиб бормоқда. Энг кичик ёшдаги болалар, барча типдаги ўқув юртларининг талабалари, ишчи, хизматчи, инженер, зиёли ва барча жабҳадаги кишилар ҳам бундай тадбирга бажонидил қўшилмоқдалар.

Туризм тадбирларини амалга ошириш, унга оммани жалб этишда касабачи уюшмаси, камолот, спорт ташкилотлари, ўқув юртлари, ишлаб чиқариш меҳнат коллективларининг раҳбарлари, турар-жойлардаги жамоатчи активлар, ота-оналар, туристлар пропаганда ва тушунтириш ишларини ўтказишлари, туристик походлар, слётлар уюштиришлари зарур бўлади. Бу фаолиятларни ташкил қилиш ва ўтказиш формаларини талабалар назарий ва амалий туристик машғулотлар ҳамда походлар жараёнида тўла ўзлаштириб олишлари, мустахкам малака ва билимга эга бўлиб олишлари керак.

расм. Рюкзак турлари.

Хулоса тариқасида айтиш лозимки, туристик техника бўйича мусобақалар ва бошқа тадбирларни тарихий шаҳарларга ўтказилган сайр (экскурсия) жараёнларида ҳам ўтказиш мақсадга мувофиқдир. Яъни шаҳар атрофидаги мавжуд бўлган туристик базалар ёки оромгоҳларда (лагерь) 1-2 кун дам олиш, атроф-муҳит билан танишиш, жисмоний чиниқиш тадбирларини ҳам режалаштириш лозим. Саёҳатчиларнинг истак-хоҳишларига нисбатан (ёшлар) командалар тузиш, оддий эстафеталар ўтказиш, баландликларга тез чиқиб-тушиш, чодир ўрнатиш, овқат пишириш каби турларни кўпроқ ўтказиш лозим.

ХУЛОСА.

Сайр (экскурсия) ва саёҳат (путешествия) жаҳон халқларининг ижтимоий-маданий турмуш шароитида тарбия ва жисмоний чиниқиш воситаси сифатида муҳим ўринларни эгаллаган.

Ўзбекистон шароитида тарихий ва маданий обидаларга сайр-саёҳатлар ташкил қилиш, уларда аҳолининг барча қатлам ҳамда тоифаларидаги кишилар фаол иштирок этмоқда. Айниқса татил пайтларида ва улуғ саналарга бағишланган нуфузли тадбирларда ўқувчи-ёшлар, талабалар ва меҳнаткаш оммаси доимий равишда иштирок этиб келмоқда.

Тошкентнинг бугунги жамоли, Самарқанд, Бухоро, Хива каби тарихий шаҳарларнинг археологик, маданий обидалари хорижий мамлакатларнинг ҳам сайёҳларини ўзига ром этмоқда.

Ўзбекистоннинг мустақиллиги туфайли ўқувчи-ёшларни касб-ҳунар эгаллашга сафарбар этиш, ўқув жараёнларида жисмоний маданият ва туризм орқали уларнинг жисмоний баркамоллигини тарбиялашга алоҳида эътибор кучайтирилмоқда.

Ижтимоий-маданий турмушнинг тобора яхшиланаётганлиги, соғлом турмуш, тарзи мазмунида жисмоний маданият, спорт ва туризм чуқур ўрин эгалламоқда.

“Алпомиш” ва “Барчиной” махсус тестларидаги сайр-саёҳат (туризм) талабларини бажариш, ўқув юртларининг “Жисмоний тарбия” дастурларидаги туризм машғулотларини ташкил қилиш давр талаби ҳисобланади. Бу йўлда махсус кадрлар тайёрлаш, касб-хунар эгаларининг туризм соҳасидаги билим ва малакаларининг чуқурлаштириш сиҳат-саломатликни таъминлашда, яъни соғлом авлод давлат дастурини амалга ошириш асосий вазифа ҳисобланади.

АДАБИЁТЛАР.

1. ЎзРнинг Конституцияси, Т., 1992 й
2. ЎзРнинг “Жисмоний тарбия ва спорт тўғрисида”ги қонуни, Т. 2000
3. ЎзРнинг “Туризм тўғрисида”ги қонуни, Т., 1999 й
4. ЎзРВМнинг “Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортни янада ривожлантириш чора-тадбирлари тўғрисида”ги қарори, 1999 й
5. ЎзРВМнинг туризмни ривожлантириш ва шу соҳада кадрлар тайёрлаш билан боғлиқ қарорлари, 1999 й
6. Каримов И.А., Ўзбекистон-келажаги буюк давлат, Т., 1992 й
7. Каримов И.А., Биздан озод ва обод ватан қолсин, Т.1994 й
8. Каримов И.А., Ўзбекистон ХХІ асрга интилмоқда, Т., 1999 й
9. Каримов И.А., Инсон бахт учун туғилади, Т., 2002 й
10. Абдумаликов Р., Саёҳат саҳифалари, оммабоп китоб, Т., “Ёш гвардия” 1971 й
11. Абдумаликов Р., Туризм, ўқув қўл., Т., “Ўқитувчи”, 1978 й
12. Абдумаликов Р., Холдаров Т, Туризм, ўқув қўл, Т, “Ўқитувчи” 1988
13. Абдумаликов Р.,Холдаров Т, Дауренов Э.Ю.Туризм дастури, Т 1997
14. Маргунов Б.П., Туризм, уч.пос.,М., “Просвещение” , 1978. й
15. Туристские походы выходного дня, М., “ФиС”, 1984 й

16. Подготовка общественных туристических кадров, М., 1982 й
17. Туризм в школе, М., “ФиС”, 1983 й
18. Шальков Ю.А., Здоровье туриста, М., “ФиС”, 1987 й
19. Хусанбаев Б.М., Тулаганов Л.А., Разина В.Г., Дорогами Великого шелкового пути, Т., 1995 й
20. Колбинцев А.В., В горах Чимгана, Т., “Ўзбекистон”, 1984 й
21. Рацек В., Путешествие по Ферганской долине, Т., 1978 й
22. Жисмоний тарбия ва спорт мавзусидаги Республика ва Халқаро илмий анжуманларнинг тўпламлари, 1991-2006 йй.
23. “Фан спортга” илмий-назарий журнал, №1, 1988 й

ИЛОВА-1

Туризм бўйича разрядлар ва категориялар кўрсаткичи.

Саёҳатлар сони.

Унвонлар ва разрядлар	Жинси	Саёҳатларнинг қийинчилик категориялари										
		I		II			III		IV	V		
		катнашчи	рахбарлик	катнашчи	рахбарлик	катнашчи	рахбарлик	катнашчи	рахбарлик	катнашчи	рахбарлик	Барча саёҳатлар
Спорт мастери	Эркаклар	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	11
	Аёллар	1	1	1	1	1	1	1	2	2	-	11
Спорт мастерлигига номзод												
	Эркаклар	1	1	1	1	1	1	1	1	1	2	11
	Аёллар	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	7
I	Эркаклар ва аёллар	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	7
II	Эркаклар	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	3

	ва аёллар											
II	__#__	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
I ёшлар	__#__	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
II ёшлар *	__#__	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
III ёшлар **	__#__	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-

* Дала шароитида 5 кун тунаш шарти билан 1 марта поход уюштирилиб, жами масофа 65 км дан кам бўлмаганда берилади, ** 3 кун походда 30 км масофани босиб ўтиш керак.

Саёҳатларнинг қийинчилик категорияларини аниқлаш белгилари.

Кўрсаткичлар	Қийинчилик категориялари				
	I	II	III	IV	V
Саёҳатларни муддати (кун ҳисобида шундан кам бўлмаслиги лозим)	6	8	10	13	16
Саёҳат масофасининг оралиғи, км: пиёда	130	160	200	230	250
чанғи	130	160	200	250	300
тоғ	100	120	140	180	150
Сув (сол ва эшак эшиб)	150	175	200	275	250
велосипед	250	400	600	800	1100
автомобиль	2000	2000	2500	4000	4500
мотоцикл	2000	2000	2500	3200	4000

ИЛОВА-2

Саёҳатлар учун шахсий туристик жиҳозлар:

1. Рюкзак.
2. Туристик кўрпа (ёки одеял).
3. Кружка, қошиқ, коса, пичоқ, очқич.
4. Оёқ кийимлари (ботинка, кеда).
5. Сочик, совун, тиш чўткаси, паста.
6. Спорт костюми.
7. Иссиқ ёки соябонли бош кийими.
8. Қуёшга қарши кўзойнак.
9. Жун ва оддий пайпоқлар.
10. Ички кийимлар, свитер.
11. Штормовка (ёмғирга қарши костюм).
12. Ён дафтарчаси, ручка, қаламлар.
13. Фотоапарат.
14. Фляга.
15. Ледоруб (муз ва қорли жойларда ишлатиладиган асбоб).
16. Соат.
17. Медицина пакети.

18. Компас.
19. Целлофан халтача.
20. Нина, ип.
21. Бритва.

Группа (8-10 киши) учун ишлатиладиган туристик жиҳозлар:

1. Палатка (чодир)- “Памирка” ёки “Гималайка”	2-3 та.
2. Хавфсизликнинг олдини оладиган арқонлар (30-40 м)	1-2 та.
3. Овқат тайёрлаш идишлари (қозон, чўмич, челақ ва бошқалар)	1-2 та
4. Болтачалар (болға, теша)	2-3 та
5. Карта ёки схемалар	1-2 та
6. Кампаслар	2-3 та
7. Поход аптечкалари	1-2 та
8. Гугуртлар	10-15
9. Ремонт материаллари (ип, игна, қайчи ваҳоказо)	3-4 та
10. Фонарлар, шамлар	5-6 та
11. Кундалиқ дафтар (ручка, рангли қаламлар, резинка, олмос)	2-3 та
12. Дурбин	1-2 та
13. Транзистор ёки магнитофон	1-2 та
14. Фотоапарат (киноапарат, видеотасвир)	2-3 та
15. Карабинлар	2-3 та
16. Керогас	1 та

Маршрут варақаси

(Дам олиш кунлари ва 1 категориягача бўлган походлар учун)

Гуруҳ _____

_____ киши

_____ маршрут

бўйича (асосий пунктлар) _____

Дала шароитида тунаш йўли билан “ _____ ” _____ дан
 “ _____ ” _____ 200 _____ гача

Гуруҳ раҳбари _____

(исми ва шарифи)

Маршрут варақасини берувчи ташкилот _____

(Маъсул кишининг имзоси)

Мухр ўрни

Юриш режаси

Кунлар	Маршрут йўллари	Км	Юриш усуллари	Экскурсия объектлари ва ижтимоий-фойдали ишлар

Саёҳат йўлининг чизмаси.

йўлларда қилинган ижтимоий-фойдали ишлар
 Гуруҳ раҳбари _____
 (имзо)
 “ _____ ” _____ 200__

* Саёҳатдан кейин йўл варақаси тегишли ташкилот ёки ўқув юртига қайтиб топширилади.

* Туристлар! Дам олиш пайтларида дарахтлар ва унинг шохларини синдирманг. Гулхан учун фақат қуруқ шохларнигина ишлатинг. Жўнаш олдида қўғозларни ёқиб, консерва қутилари ва чиқиндиларни тўплаб, бир жойга қўминг ҳамда оловни сув сепиб ўчириг. Табиатни қўриқланг ва муҳофаза қилинг.

ИЛОВА-3

Озиқ-овқатлар ва уларнинг калориялари.

№	Озиқ-овқатлар номи	Ҳазм қилинувчи моддалар сони (100 г. овқатда грамм ҳисобида)			Калориялар сони (100 г. овқатда)
		оқсил	ёғлар	углеводлар	
1	2	3	4	5	6
1.	Димланган гўшт	25,0	12,8	0,5	223
2.	Димланган чўчка гўшти	13,4	27,8	0,4	315
3.	Қуюлтирилган шакарли сут	7,1	8,6	54,9	334
4.	Шакарли қаймоқ	8,1	18,5	46,9	396
5.	Қуруқ сут	27,1	24,6	25,8	480
6.	Қора нон	4,7	0,8	39,2	187
7.	Бўғдой унидан қилинган қаттиқ нон (сухари)	10,5	1,2	68,5	335
8.	Шакар	-	-	98,9	406
9.	Гречиха ушоғи (ёр-				

10.	маси) Манна ёрмаси (оқшок)	8,6 9,5	2,3 0,7	62,4 70,4	312 334
11.	Арпа ёрмаси	6,3	1,2	66,2	310
12.	Сули ёрмаси	8,9	5,9	59,8	336
13.	Сўк ёрмаси	8,2	2,2	63,8	316
14.	Гуруч	6,4	0,0	72,0	330
15.	Макарон	9,6	0,8	71,2	338
16.	Нўхат	15,2	2,1	49,3	286
17.	Ярим куритилган колбаса	14,5	31,1	-	349
18.	Куритилган колбаса	18,9	36,4	-	420
19.	Чўчка ёғи	1,8	78,6	-	739
20.	Сариёғ	0,5	79,3	0,5	742
21.	Эритилган ёғ	-	94,1	-	875
22.	Пишлоқ	19,2	27,0	3,4	348
23.	Тухум урпоғи (уни)	49,9	34,2	-	523
24.	Хўл ва қуруқ мевалар талаб асосида				

МУНДАРИЖА

БЕТЛАР

Кириш.....	1
I БОБ. ТУРИЗМНИНГ ТАШКИЛИЙ РИВОЖЛАНИШ ТАРИХИ:	
1.1.Туризмнинг вужудга келиши ва ривожланиши.....	3
1.2.Ўзбекистонда туризмнинг ривожланиш жараёнлари.....	5
II.БОБ. ТУРИЗМНИНГ ШАКЛЛАРИ ВА ТУРЛАРИ:	
2.1.Туризмнинг шакллари ҳақида тушунчалар.....	12
2.2.Туризмнинг турлари ва уларнинг аҳамияти.....	13
III.БОБ. САЙР-САЁҲАТЛАРНИНГ УМУМИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ:	
3.1.Ўзбекистоннинг сайр манзиллари.....	15
3.2.Буюк ипак йўли ҳақида баъзи маълумотлар.....	25
IV.БОБ. ОММАВИЙ ПИЁДА ЮРИШ САЁҲАТЛАРИ:	
4.1.Соғломлаштирувчи оммавий пиёда юриш саёҳатларининг тарбиявий аҳамият- лари.....	29
4.2.Пиёда юриш саёҳатларининг ташкил қилиниши ва ўтказиш масалалари.....	31
4.3.Саёҳатларда жисмоний чиникиш йўллари.....	34
4.4.Саёҳатларда ўлкани ўрганиш, табиатни муҳофаза қилиш ва ижтимоий фойдали меҳнат.....	37
4.5.Саёҳатларда жароҳатланганларга биринчи ёрдам қилиш.....	39

V.БОБ.ТУРИСТИК ЖАМОАЛАР (КЛУБЛАР ВА УЛАРНИНГ ФАОЛИЯТИНИ ТАШКИЛ ҚИЛИШ:	
5.1.Туристтик жамоа (клуб) ҳақида тушунчалар.....	43
5.2.Жамоанинг фаолиятлари.....	44
5.3.Жамоатчи фаолларни тайёрлаш тартиблари.....	46
VI.БОБ.ТОПОГРАФИК ТУШУНЧАЛАР ВА ТУРИСТИК ТЕХНИКА БЎЙИЧА МУСОБАҚАЛАР ЎТКАЗИШ:	
6.1.Топографик билимлар ҳақида тушунчалар.....	48
6.2.Туристтик техника бўйича мусобақаларни ташкил қилиш ва ўтказиш.....	59
ХУЛОСА.....	70
АДАБИЁТЛАР.....	71
ИЛОВАЛАР.....	75